

OKTAY SADIQOV

**ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA
QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMI
CANLI XATİRƏLƏRDƏ**

Bakı – “Elm və təhsil” nəşriyyatı – 2019

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

“Qaçqın və Deportasiya
Olunmuşlara Dayaq”
İctimai Birliyi

Elmi redaktor:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elmar Məhərrəmov

Rəyçiləri:

Tarix elmləri doktoru, professor

Vaqif Abışov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Natiq Məmmədzadə

Sadıqov Oktay İslam oğlu. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı canlı xatirələrdə. - Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019. - 48 s.

Kitabçada XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər, soyqırımları canlı şahidlərin dillərindən eşidilmiş və kağıza köçürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımını ilə icra edilən “Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı canlı xatirələrdə” layihəsi çərçivəsində Qaçqın və Deportasiya Olunmuşlara Dayaq İctimai birliyi tərəfindən nəşr edilib

ISBN 978-9952-8305-2-1

© Sadıqov O.İ. 2019

*Qardaşım Nadirin
əziz xatirəsinə ithaf olunur*

GİRİŞ

Mənim uşaqlığım İkinci Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edirdi. Odur ki, hər gün ailəmizdə, qohum-əqrəbalarda müharibənin törətdiyi fəlakətlərdən, kəndə gələn qara kağızlardan, ermənilər tərəfindən kəndimizin dağıdılaraq xarabalığa çevrilməsindən, onların varidatlarının talan edilməsindən, yüzlərlə insanın qətlə yetirilməsindən gedən söhbətlərin, kənd camaatının hər iki müharibədə həlak olan əzizlərinin adlarını çəkə-çəkə, xatrlayaraq ağlamalarının canlı şahidi olmuşam. Ən dəhşətli də ölüm xəbərini bildirən, əhali arasında “qara kağız” adlanan zərfi şəhid ailəsinə vermək idi.

O dövrlərdə, adətən, əsgər məktubları adi dəftər vərəqində yazılır, üçkünc qatlanıb, üzərinə ünvan yazılıb göndərilirdi. Ancaq “qara kağızlar” isə fərqli olaraq xüsusi zərfə qoyulurdu. Kəndimiz rayon mərkəzindən (Sisyandan) 20 km, poçt şöbəsindən (Hatsavandan) 10 km aralı olduğu, kəndin də xüsusi poçtalyonu olmadığı üçün poçtu ya mağaza müdiri, ya da kənd sovetinin işçiləri gətirirdi.

Kolxozda işin qızğın vaxtı (1944-cü ilin iyun ayı) olduğu üçün 4-5 gün idi poçt gətirilmirdi. Atam İslam Sadıqov Sisyan Rayon Maliyyə Şöbəsində işləyirdi. Qonşu kənddən olan kənd sovetinin sədri ondan xahiş etmişdi ki, kəndə qayıdanda poçtu

da gətirsin. O, da gətirdi. Gördüm ki, atam nə dedisə, anam ağladı. O, əlindəki məktublardan birini ayıraraq pəncərəyə qoydu. Onu da eşitdim ki, onlar bu məktubu qohum ailəyə (kənddə hamı bir-birinin qohumu idi) necə çatdırmaq haqqında danışırlar. Mən düşündüm ki, burda nə çətinlik var. Mən verərəm. Hamı səbirsizliklə əsgər məktubu gözləyirdi. Stolun üstündə məktub çox idi.

Axşam İshaq əmim də bizə gəlmişdi. Atam zərfi ona da göstərdi. Məsləhətləşdilər ki, zərfi sabah kənd soveti sədrinə versinlər. Mən də o fikirlə yatdım ki, yuxudan duran kimi məktubu aparım. Belə də etdim. Evdə heç kəsə demədən səhər tezdən məktubu götürüb sevincək qonşuya qaçdım. O vaxt əsgər məktubu gətirənlərə muştuluq verirdilər.

Mən: – “Xədicə xala, muştuluğumu ver, Bəşir dayıdan məktub var” – dedim (adlar şərtidir).

O, inək sağırdı. Tələsik mənə tərəf qaçdı. Əlimdəki zərfi görün kimi bir an duruxdu. Onu əlimdən alıb, açmadan: – “Balam, vayyy!” – deyərək elə qışqırdı ki, bütün qonşular tökülüşüb gəldilər.

O səhnəni xatırlayanda, indi də, tüklərim biz-biz olur. Onu da qeyd edirəm ki, kəndimizdən ermənilərin son 100 ildə törətdiyi soyqırırmda 300 nəfərə qədər insan şikəst olub və qətlə yetirilib; alman faşistlərinin törətdiyi müharibədə 50 nəfərə qədər ölənlər və yaralı, 20 Yanvar faciəsi və Qarabağ müharibələrində isə 6 nəfər şəhid olub.

Bu faciələr bizim ailədən də yan keçməyib. 1906-1907-ci il soyqırırmda atamın əmisi və iki dayısı, 1918-ci il soyqırırmda 23 yaşlı Xankişə əmim, ata və anamın 30 nəfərə qədər yaxın qohumları, 1941-1945-ci il müharibəsində isə 27 yaşlı İsmayıl əmim şəhid olub. Məlum 1988-ci il hadisələrindən sonra deportasiya olunan anam, atam, əmim, dayım, xalam və son 4 soyqırırım və deportasiyanın məşəqqətlərinə məruz qalmış digər qohum və həmkəndlilərim doğma yurd-yuvalarından çox-çox

uzaqlarda, ata-baba torpaqlarımıza qayıtmaq həsrəti ilə dünyasını dəyişdi.

Danışacağımız hadisə Zəngəzurun ucqar kəndlərindən biri, ulu babalarımızın yüz illərlə yaşadığı, 1905-1907-ci illərdə dəfələrlə erməni terroristlərinin təcavüzünə məruz qalmasına baxmayaraq, öz doğma torpaqlarını müvəffəqiyyətlə müdafiə edən, məlum 1918-ci il hadisələrində ermənilərin xarabalığa çevirdiyi, sonralar əhalisinin bir hissəsinin qayıdıb qonşu Ərəfsə kəndində məskunlaşdığı Hortuyüz camaatının XX əsrdə (90 il ərzində) 3 dəfə soyqırırma və deportasiyaya məruz qalmış ağırlı-acılı həyatının kiçik bir hissəsidir. Qısaca da olsa, qonşu, balaca Comarlı və Zabazadır kəndləri haqqında da məlumat verməyə çalışacağıq.

Adlar yerin, torpağın danışan dilidir, onun üstündə yaşayanların ən etibarlı, uzunömürlü ünvanlarıdır. Hər hansı bir ərazidə toponimlər sisteminin formalaşması üçün yüz illər lazımdır.

Qədim türklər yaşadıkları əraziləri coğrafi mövqeyi, tarixi xüsusiyyətləri və tayfalarının adları ilə adlandırmışlar. Elə Zəngəzur adı da tarixən burada yaşamış türk tayfası olan zəngilərin adı ilə bağlıdır. Bu günə qədər hələ də qalan Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilan, Zəngan və başqa toponimlər bir daha sübut edir ki, bu ərazilərin ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmamış, onlar əsasən, ruslar tərəfindən bu ərazilərdə yerləşdirilib.

Erməni etnoqrafları Zəngəzur toponimini müxtəlif variantlarda belə izah edir: Guya ki, “Zanqe”, “zanqa” mağara, kaha və “zur” (hündür, yüksək, bərk səs mənasını bildirən) sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib. Bəziləri isə “zəng” və “izure” (ermənicə, artıqdır, ehtiyac yoxdur) sözlərinin birləşməsi kimi qeyd edirlər.

Bir xalqın müəyyən ərazilərdə əsrlər boyu formalaşmış toponimlərinin dəyişdirilməsi həmin xalqın tarixi-coğrafi ərazilərdəki izlərinin itirilməsinə xidmət edir. Ulu babalarımızın yaşadıkları məskənlərin adlarının, toponimlərin dəyişdirilməsi ermə-

ni soyqırımının tərkib hissələrindən biridir.

Göründüyü kimi, ermənilərin törətdiyi soyqırma yalnız xalqımız, onun əsrlər boyu inşa edib qoruyub saxladığı tarixi maddi-mənəvi abidələri deyil, onun toponimləri də məruz qalmışdır. Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən, Zəngəzurdakı yüzlərlə türk, oğuz toponimləri də sübut edir ki, bura bizim əzəli, ata-babalarımızın min illər boyu yaşadığı, bizə miras qoyduqları torpaqlardır.

Burada yerinə düşər ki, Hortuyüz toponiminin də izahını verək. Erməni tarixçiləri sübut etmək istəyirdilər ki, Hortuyüz sözü “hort” (ermənicə buzov) və “yüz” sözləri əsasında formalaşmışdır.

Bəzi tarixçi alimlərimiz isə israrla sübut etməyə çalışırlar ki, Hortuyüz toponimi orta oğuz mənasını verir. Oxuculara da yaxşı məlumdur ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında İç Oğuz və Dış Oğuzlardan danışılır. Orta Oğuz yoxdur. Bizcə, ”Hortuyüz” toponimi “hor” və “düz” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib.

N.Gəncəvinin əsərlərində “hor” qala, səngər, dağ mənasında işlənib. İndi də bəzi dialekt və şivələrdə hor, hortum (bir hortum su) sözləri işlədilməkdədir. Kəndin söykəndiyi dağdakı kəndin müdafiəsi üçün hörülən, xarabalıqları indi də qalan səngər, qala, yaxınlıqdakı Hor dərəsi, kəndin yerləşdiyi Hor düzənliyi əsas verir ki, Hortuyüz adının səngər, qala və düz sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləyək. Bizcə, türklərin tarixən yaşadığı Horadiz, Horavlı, Horvatiya və buna yaxın onlarla söz bu qəbildəndir.

Erməni statistikasında göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərindən 2008-ci ilə qədər 10 minə yaxın coğrafi ad dəyişdirilmişdir. Bunların da, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir. Onlar bu adları ya ermənicəyə tərcümə etmiş, ya adın tərkibində cüzi dəyişiklik aparmış, ya da tamamilə yeni adlar vermişlər.

Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, XX əsrin əv-

vəllərinə qədər Azərbaycanın tərkib hissəsi olan, əsrlərlə türk tayfalarının yaşadığı Zəngəzurun Azərbaycan torpağı olması haqqında sovetlər dönəmində, 70 il ərzində, kiçik bir məqalə belə yazılmayıb. Halbuki, ermənilər bu illər ərzində dəridən-qabıqdan çıxaraq, dünya ictimaiyyətinə çatdırıblar ki, nəinki Zəngəzur, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, hətta, Şərqi Anadolu və indiki Şimali Azərbaycanın böyük bir ərazisi də onların tarixi torpaqlarıdır. Tarixi faktlar və arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, ermənilərin nə “Böyük Ermənistan” və nə də, Dənizdən-dənizə Erməni dövləti mövcud olmayıb.

Bir çox erməni tarixçiləri də etiraf edirlər ki, onlar Qafqazın aborigin əhalisi deyil, gəlmə etnosdurlar. (Onlar e.ə. I minilliyin ortalarında Balkanlardan qovulduqdan sonra Fərat çayının yuxarı sahillərində məskunlaşmış, oradan da Asiyaya səpələnmişlər). Rus müəllifi N.N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı: “Hazırda Cənubi-Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali deyil və buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşlər”.

Ancaq Azərbaycan xalqının ulu babaları böyük bir ərazidə yüksək mədəniyyət formalaşdırmış, Manna, Atropatena və Albaniya kimi qüdrətli dövlətlərini yaratmışlar.

Layihədəki mövzu, əsasən Zəngəzurla bağlı olduğu üçün, qısaca da olsa, Zəngəzurun coğrafi mövqeyinə, ərazisinə, əhali tərkibinə, toponimikasına və tarixinə nəzər salmaq.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Zəngəzur çox əlverişli mövqedə, cənubdan şimala, şərqdən qərbə gedən ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün həmişə xarici işğalçıların diqqətini cəlb etmişdir. Zəngəzur şərqdən və şimali-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa qəzaları, şimaldan Cavanşir qəzası, cənubi-qərbdən və qərbdən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz və cənubdan Araz çayı boyunca Güney Azərbaycanla həmsərhəddir. Ərazisi 7892 kv. km (Sisyan – 1786 kv. km, Qafan – 1345 kv. km, Gorus – 752 kv. km, Mehri – 664 kv. km, Laçın – 1835 kv. km, Qubadlı – 802 kv.

km, – Zəngilan – 707 kv. km) olan Zəngəzurun XIX əsrin əvvəllərinə qədər əhalisinin 90%-dən çoxu yerli türk tayfaları, toponimlərinin də, demək olar ki, hamısı türk mənşəli olmuşdur. Rusiyanın işğalından sonra bu ərazilərdə İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir.

Rus tarixçisi N.Q.Volkova yazır ki, 1897-ci ildə Zəngəzurun əhalisinin 66,4%-ini türk, 31,4%-ni erməni və 2%-ni kürdlər təşkil edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, Qafanda – 124, Sisyanda 40-a yaxın, Gorusda – 22, Mehridə – 17, Laçında – 125, Qubadlıda – 93, Zəngilanda – 84 türk kəndi olmuşdur. Lakin Rusiyada ermənilərə yaradılan əlverişli şərait onların əl-qolunu açır, Azərbaycanın istənilən ərazilərində, o cümlədən Zəngəzurdə da məskunlaşırlar.

Qədim oğuz-türk yurdu olan Zəngəzur I Şapurun (241-272) “Kəbeyi-Zərdüşt” kitabında ərazi vahidi kimi qeyd olunmuşdur. Zəngəzurun siyasi tarixi də, coğrafi sərhədləri kimi zamanın acı kəşməkəşlərinə məruz qalmışdır. Bu ərazi əvvəlcə “Sisakan” və “Sünik”, X əsrdən başlayaraq Zəngəzur adlandırılmışdır.

Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklu “Alban tarixi” adlı kitabında da Zəngəzur ərazisini “Sisakan” və “Sünik” kimi göstərmişdir. Zəngəzurun qədim adının Sisakan olması orada yaşamış türk tayfası olan sakların adı ilə bağlıdır. Sisyay rayonundakı, 1978-ci ilə qədər azərbaycanlıların yaşadığı, Səki kəndinin adı da sak türk tayfalarının minilliklər boyu yaşadığı torpaqlar olduğunu bir daha göstərir.

Zəngəzur e.ə. IV əsrdən VII əsrə qədər Alban və Sasani imperatorluğunun, VII-IX əsrlərdə Ərəb xilafətinin, IX-XI əsrlərdə müstəqil Azərbaycan dövlətləri olan Sacilər, Salarilər və Rəvvadilərin, XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin, XIII-XIV əsrlərdə Hülakülər dövlətinin, XIV əsrin sonu– XV əsrin əvvəllərində Cəlairilər dövlətinin və Teymur imperatorluğunun, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət-

lərinin, XVI-XVIII əsrin 30-cu illərinə (1736-cı ilə) qədər Mərkəzləşmiş Səfəvilər İmperiyasının, 1736-1747-ci illərdə Nadir İmperatorluğunun, Xanlıqlar dövründə (1747-1813-cü illər) isə Qarabağ Xanlığının tərkibində olmuşdur. Zəngəzur qısa müddətli, fasilələrlə, 1590-1612 və 1724-1735-ci illərdə Osmanlı İmperatorluğunun tərkibində olmuşdur. 1813-cü ildən – Rusiya işğalından sonra əvvəlcə Şamaxı, Bakı və İrəvan, 1868-ci ildən Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olub.

Bədnam Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə minlərlə erməni ailəsi İrandan köçürülərək Azərbaycanın ən gözəl yerlərində, o cümlədən Zəngəzurdə yerləşdirildi. Bu ermənilərin bir hissəsi baxımsız qalmış Alban, Bizans və romalıların tikdiyi kilsələr ətrafında məskunlaşır; oradakı kitabələr və daşlar üzərindəki yazıları pozaraq ermənicə yazırlar. Bunlara etirazını bildirən yerli alban din xadimlərinin acığına, erməni din xadimləri 1836-cı ildə Alban katolikosluğunu rəsmən ləğv edirlər. Bununla da onlar dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyirdilər ki, guya, bu kilsələr onlara aiddir. Bunu onların babaları inşa edib.

Şimali Azərbaycanda məskunlaşan ermənilər gəldikləri ilk vaxtdan rus himayədarları tərəfindən qızıqdırılaraq yerli türk xalqının dədə-baba torpaqlarına sahib çıxırlar. Ona görə də ilk günlərdən milli və dini münaqişələr zəminində qarşıdurmalar baş verir. İrandan köçüb gələn ermənilərin sayı artdıqca tələbləri də artır. Çar üsul-idarəsi də onları müdafiə edir. Ermənilər dövlət idarələrində məsul vəzifələrdə yerləşdirilir. Çarizmin onlara verdiyi yüksək imtiyazlardan istifadə edərək getdikcə daha da azgınlaşırlar.

1877-1878-ci illərdəki türk-rus müharibəsi rum, serb və bolqarların dövlət olaraq ortaya çıxması ilə nəticələndi. Bu, ermənilərin də Anadoluda özlərinə bir dövlət qurmaq arzusuna səbəb oldu. Elə ona görə də 1877-ci ildə İsvəçrədə qafqazlı erməni tələbələri osmanlı ermənilərinin “qurtarılması”nı hədəfə alan

Hnçak (can səsi) komitəsini yaratdılar. Az müddət içərisində Türkiyənin bütün iri şəhərlərində, o cümlədən İstanbulda hnçakın şöbələri yaradıldı. Anadoluda erməni dövləti yaratmaq ideyası daha da fəallaşır. Bu işdə 1890-cı ildə Tiflisdə yaranan qəddar millətçi partiya Daşnaksütyun (daşink – müttəfiq, ittifaq; tam ifadəsi – Erməni İstiqlal Cəmiyyəti) mühüm rol oynayır. Proqram və nizamnaməsi rəsmən demokratik ruhda yazılan, əslində isə təcavüzkar, mürtəce və qatı millətçi “Daşnakstuyun”un proqramında Türkiyədəki ermənilər üçün Türkiyənin tərkibində, Cənubi Qafqazdakı ermənilər üçün Rusiyanın tərkibində demokratik respublika qurmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin onların əsas məqsədi qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına müstəqil “Böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq idi. Onlar Türkiyə və Azərbaycandan əlavə Gürcüstandan da ərazi iddialarında idi. Bu xüsusda İlya Çavçavadze yazır: “Ermənilər bütün tariximizi, tarixi abidələrimizi, xristianlıq qarşısındakı xidmətlərimizi, bizə aid hər şeyi ləğv edir, müxtəlif yollar, hiylə və fırıldaqlarla öz adlarına yazırlar. Bütün dünyaya sübut etməyə çalışırlar ki, Cənubi Qafqazda ancaq təkə erməni milləti mövcuddur”. Əslində, həmişə ermənilərin arxasında dayanıb onları müdafiə edən rusları erməni dövləti yox, Ermənistanın ərazisi maraqlandırır. Elə buna görə də Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Milyukov çıxışlarının birində qeyd edir ki, Rusiya ilə Türkiyə arasındakı yolayrıcında məskən salmış ermənilər böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bizə ermənilər yox, ermənisiz Ermənistan lazımdır.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Rusiyada inqilabi hərəkatların genişlənməsindən, hökumətin zəifləməsindən istifadə edən ermənilər daşnaksütyun partiyasının anti-türk təbliğatını daha da gücləndirir,

Azərbaycan ərazisindəki türk-müsəlman kəndlərinə basqınlar təşkil edir, onları qoca, uşaq, qadın fərq qoymadan qətlə yetirir, əmlaklarını talan edir, öz doğma yurdlarından qovurdular. Hökumətdən heç bir kömək almayan, soyqırımı və deporta-

siyaya məruz qalan əhali Azərbaycanın nisbətən sakit əyalətlərinə üz tutur, müvəqqəti olaraq orada yaşayırlar. 1910-cu ildən başlayan nisbi sakitlik erməni və Azərbaycan xalqları arasında milli münasibətlərin normallaşmasına az da olsa öz təsirini göstərirdi. Qaçqın düşmüş əhalinin bir hissəsi qayıdıb öz ata-baba yurdlarında məskunlaşdı. Lakin bu sakitlik də uzun sürmədi.

Rusiyadakı 1917-ci il Oktyabr dövlət çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda idarə etməyə gücü çatmayan müxtəlif üsul-idarələr (OZAKOM, Zaqafqaziya komissarlığı, Zaqafqaziya Seymi) təşkil edilmişdi. Bu idarə üsulları 1918-ci ilin 26 mayına qədər davam etdi.

Erməni deputatlar Sərdarabad, Baş Abaran və Qarakilsədə türklərlə aparılan müharibəni bəhanə edərək Seymdən çıxdılar. Buraxılan Seymin tərkibindən üç dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları təşkil edildi.

Cəbhəyə gedən ermənilər məğlubiyyətə uğradılar. 4 iyun 1918-ci il tarixdə Batumda sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Şərur, İrəvan və Eçmiədzin vilayətlərinin bir hissəsi, Sürməli və Qarsın da bir hissəsi Azərbaycanın tərkibində qaldı.

Bu şərtləri qəbul etməyən ermənilər Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi havadarlarının maddi-mənəvi və hərbi köməyinə arxalanaraq, müxtəlif terrorçu quldur dəstələri yaradırdılar. Bu işğalçı dövlətlərin məqsədi heç də “əzabkeş”, “hüququ tapdanan”, terrorçu ermənilərin qayğısına qalıb “Böyük Erməni” dövləti yaratmaq deyildi. Onların əsas məqsədi 600 ildən artıq dövlətçilik ənənələrinə malik, üç qitədə böyük ərazilərə sahib olan, onların təklifləri ilə razılaşmayan türk, müsəlman dövləti, Osmanlı İmperiyasını tarix səhifəsindən silmək, onun ərazilərini Avropanın xristian dövlətləri arasında bölmək idi. Odur ki, hələ 1878-ci ildə Rusiya-Türkiyə arasında imzalanmış “Berlin sülh müqaviləsi”ndə də “erməni məsələsi” ayrıca bir maddə kimi qeyd edilmişdir. Onlar xarici təsirlərlə bərabər Osmanlı dövləti tərkibin-

dəki qeyri müsəlman xalqlardan, əsasən də, ermənilərdən bir da-
yaq nöqtəsi kimi istifadə edərək imperiyanı daxildən sarsıtmaq
istəyirdilər. Osmanlı İmperiyasının parçalanmasını bir məqsəd
kimi qarşıya qoyan Rusiya, İngiltərə və Fransanın hər birinin
başqa-başqa maraqları vardı. Çox vaxt bu maraqlar toqquşur, bə-
zən də üst-üstə düşürdü.

Balkan müharibələri və Birinci Dünya müharibəsi dövrün-
də Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin kəskinləşməsi, rus, ingilis
və fransızların türk torpaqlarını işğalı, ermənilərin ölkə daxilində
təşkil etdiyi qarşısı alınmayan terror və təxribat onları Anadoluda
tezliklə erməni dövləti quracaqlarına daha da həvəsləndirirdi.
Bu işdə ordusunun tərkibində çox sayda könüllü erməni diviziya
və hərbiçilərinin olduğu Rusiya daha çox maraqlı idi. Odur ki,
ruslar Anadoluda erməni hərbiçilərinin törətdiyi insanlığa uyma-
yan vəhşiliklərə, soyqırırma göz yumur və əksər hallarda onlara
haqq qazandırırtdılar. Şərqi Anadoluda yüz minlərlə türkün qətlə
yetirilməsini rus ordusundakı erməni generallar Andranik və
Nijdenin komandiri olduğu hərbiçilər törətmişlər.

“Erməni tarixçisi” Aram Simonyanın “Zəngəzur 1917-
1920-ci illərdə epopeyası”nda tarixi faktları saxtalaşdırmaqla bə-
rabər, utanmadan, xəcalət çəkmədən Andranikin və Qaregin
Njdenin Anadolu, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda törətdiyi
insani dəyərlərə sığmayan vəhşiliklərindən fərəhlə, iftixarla dan-
nışır. Onları erməni xalqının xilaskarı, xalq qəhrəmanı kimi gös-
tərir. O, Bakı Kommunasındakı 19 min silahlı ordunun 17
mininin erməni əsgəri olduğunu, onlara kömək üçün gələn
erməni əsgərlərinin Naxçıvandan keçib Muğan vasitəsilə Bakıya
gəlmələrinin qarşısının alınmasından yazır. Yalanlar uyduraraq
Azərbaycan Demokratik Respublikasına İranın, rus ordusunun
yaxından köməyi, hətta, Azərbaycan ordusunda ermənilərə qarşı
vuruşan əsgərlərin komandirlərinin rus (Kuznetsov və Sulkeviç)
olduğunu qeyd edir. O, həmçinin rusların müsəlmanlara 15
təyyarə, 6 tank, 16 iriçaplı top, 200 pulemyot, 10 minlərlə

tüfəng, çoxlu sayda patron verməsinə baxmayaraq, onların erməni ordusu qarşısında dayana bilmədikləri ilə bağlı yalanlar yazmışdı. Onun xalq qəhrəmanları kimi təqdim etdiyi Andranik Ozanyan (1865-1927) və Qaregin Njde kimdir (1886-1955) və onların törətdikləri soyqırım və deportasiyalar haqda bir neçə nümunəni qeyd etmək istəyirəm:

Sivas əyalətində doğulub, uşaq yaşlarından anti-türk, anti-müsəlman ruhunda tərbiyə alan Andranik gənc yaşlarından hıçak və sonra da daşnak partiyasının üzvü olur. Türk xalqına və hökumətinə qarşı fəaliyyətinə, yerli jandarmlarla kobud rəftarına görə həbs edilir. Həbsdən qaçıb Qafqaz və Balkanlara gedir. 1895-ci ildə Türkiyəyə qayıdaraq dövlətə qarşı çıxan quldur Axpur Seropun dəstəsinə qoşulur. Jandarm rəisi Bəşir Xəlil tərəfindən Serop və onun dəstəsi məhv edilərkən Andranik bir neçə nəfərlə qaçır.

Bəşir Xəlil quldur dəstəsinə görə Sultan Əbdulhəmid tərəfindən Paşa ordeni ilə təltif edilir. Seropdan sonra quldur dəstəsinin başına keçən Andranik Xəlil Paşaya sui-qəsd təşkil edir, onu öldürür və Paşa ordenini oğurlayır. Bundan sonra ermənilər bu quldur terrorçunu Andranik paşa kimi təqdim edir. Hökumətin təqibindən qaçan Andranik İstanbulda gizlənilir. Az müddət sonra həbs edilir. Həbsxanada bir qulağını kəsirlər. Edam ediləcəyindən ehtiyat edən İstanbul katalikosu onun həbsxanadan qaçmasını təşkil edir. Onun bundan sonrakı əsas fəaliyyəti Balkanlarda və Qafqazda yenidən rus orduları tərkibində türklərə qarşı vuruşmaq, Naxçıvanda, Zəngəzurda və Qarabağda 100 minlərlə günahsız insanın qətlinin təşkilatçısı və rəhbəri olması ilə başa çatır.

Njde Qaregin Naxçıvanın Güznüt kəndində doğulub. İlk təhsilini Naxçıvanda və Tiflisdə alıb. Peterburq Universitetində təhsilini yarımçıq qoyaraq, Bolqarıstanda Türkiyəyə qarşı hərbiçilər hazırlayan erməni daşnak Rüstəm Zoryanın məktəbində təhsil alır. Daşnaksütyun partiyasının üzvü kimi inqilabi fəaliy-

yətə başlayır. Əvvəlcə İrandakı (1907-1909) inqilabda iştirak edir, sonra Rusiyaya keçir. Culfada daşnaksütyun partiya üzvü kimi terrorda təqsirləndirilərək (1909-1912) həbs edilir. Həbsdən sonra yenidən Bolqarıstana qayıdaraq (1912-1914) türklərə qarşı döyüşür. 1914-cü ildə Tiflisə qayıdır və Qafqaz cəbhəsində hərbi xidmətə başlayır. Yüksək rütbəli rus zabiti kimi Şərqi Anadoluda minlərlə günahsız insanın qətlinin icraçı və iştirakçısı olur. Ermənistan Respublikasında yüksək hərbi vəzifələrdə olur; 1918-ci ilin dekabrında Vedidə qalxan üsyanı qanla boğur. O, 1919-cu ilin sentyabrında Zəngəzura gəlir, Andranikin soyqırımından özünü bir təhər qoruyub saxlayan 32 kəndi dağıdır; 1920-ci ilin dekabrında paytaxtı Tatev olan Sünik Muxtar Respublikasını elan edir. I Dünya müharibəsində rus, II Dünya müharibəsində isə alman ordularında xidmət edir.

İngilis tarixçisi Mark Leven yazır: “1918-ci ildə Andranik Ərzurumda komendant olduğu qısa bir vaxtda Ərzurum və Ərzincanda yüz minə yaxın adam öldürdü”. O, komandiri olduğu 4 min nəfərlik ordu və 40 min nəfər erməni qaçqını ilə əvvəlcə Naxçıvana, oradan da Zəngəzura keçir. Andranikin ordusu az müddət ərzində 200-dən artıq kəndi xarabalığa çevirdi, əhalisinin çox hissəsini qırıb, əmlaklarını da talan etdi”. Almaniyanın Humbolt Universitetinin professoru Yorq Baberovski yazır: “1918-ci ilin sentyabrında Andranikin dəstəsi Sisyanda 18 (Hortüyz, Comartlı və Zabazadır da daxil olmaqla) kəndi dağıtdı, 1500-dən artıq qadın və uşağı, 2000-dən artıq dinc əhalini öldürdü. 1918-ci ilin payızında isə 100 minə yaxın müsəlman yaşadıqları kəndlərdən qovuldu. Əhali Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarına qaçdı. Onlar 100-dən artıq kəndi tamamilə dağıtdı; 30-40 mindən çox adam öldürüldü”. Bu siyahıya Naxçıvana və Ordubada pənah aparən, 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında soyqırımı məruz qalıb deportasiyaya uğrayan onlarla kənd və onların əhalisi daxil edilməyib.

Bu iki şəərəfsiz və ləyaqətsiz “xalq qəhrəmanı” ermənlərin

özlərinin də utanmadan fəxrlə qeyd etdiyi kimi iki milyona yaxın türkü tarixdə misli görünməmiş işgəncələrlə məhv ediblər.

Andranik və onun quldur dəstəsinin törətdiyi vəhşiliklər, yüzlərlə kəndi, o cümlədən, Qarakilsə çayının sol sahilindəki kəndləri xarabalığa çevirməsi, yüz minlərlə türkü deportasiya və soyqırma məruz qoyması haqda çox yazılıb. Ancaq bunların heç birində 2-3 saat ərzində 193 nəfəri qətlə yetirilən, 50-dən artıq yaralı və itkin verən, bütün varidatı talanan və qarət edilən, bir daha buraya qayıtmasınlar deyə xarabalığa çevrilən Hortuyüz, bir erməni öldürdükleri üçün, dörd tərəfdən mühasirəyə alaraq, kənd əhalisinin gözü qarşısında (1907-ci il, onları qorxutmaq üçün) 3 nəfərin güllələndiyi Zabazadır kəndi və onların (1918-ci il) acı taleyi haqda heç nə yazılmayıb. Bunu nəzərə alaraq, bu boşluğu doldurmaq üçün, az da olsa, uşaqlıq yaşlarından başlayaraq, demək olar ki, hər gün eşitdiyim, keçən əsrin 50-60-cı illərində bu hadisələrin canlı şahidlərinin söylədikləri və mənim də qeydə aldığım xatirə dəftərinin bir neçə səhifəsini (xülasəsi ilə) qeyd etmək istəyirəm.

XATİRƏLƏR

Əmim İshaq Niftalı oğlu Sadıqovun (1899-1990) 1905-1907-ci və 1918-ci il deportasiya və soyqırımları haqqındakı xatirələrindən (Əvvəlcədən onu da qeyd edim ki, əmimin çox güclü yaddaşı vardı. Mükəmməl dini təhsil almasa da, Qurani-Kərimin yarından çoxunu əzbər bilirdi. Çalışacam ki, hər şeyi onun dediyi kimi yazım).

– Mənim 6-7 yaşım olardı. Mən kəndin savadlı din xadimlərindən biri, Türkiyədə ali dini təhsil almış Ağa dayımın açdığı məktəbdə oxuyurdum. Bizim dərslərimiz, əsasən, payız-qış aylarında keçirilirdi. Yaz, yay və payızda qar yerə düşənə qədər təsərrüfat işlərində valideynlərimizə kömək edirdik. Qışın axır ayı idi. Biz uşaqlar bayramın gəlməsini səbirsizliklə gözləyirdik. Sevinirdik ki, baca-baca gəzəcək, bizdən yaşca böyük oğlanların, qızların birlikdə keçirdiyi qədir gecəsinə, kosa-kosa oyununa tamaşa edəcəyik. Bir də ona görə sevinirdik ki, Bakıda işləyən qohumlarımız gələcək. Bizə pay-püşk gətirəcək. O zamanlar kəndimizdə belə bir adət vardı ki, uzun müddət kənarda yaşayıb kəndə qayıdan adamları camaat növbə ilə başına da 15-20 adam yığmaqla qonaq çağırardılar. Baca-baca (Novruz bayramı ərəfəsi, axır çərşənbə günündə uşaqlar kəndin evlərinə gedər, amma qapıdan içəri girməzdilər. Onlar əllərində olan torba, çanta, corab, bir sözlə kimin nəyi var idisə, onu evin bacasından sallayar və ev sahiblərinin həmin torbaya yeməli bir şey qoymasını göz-

ləyərdilər. Elə ki, torba tərpadildi, onu yuxarı çəkər və içərisinə qoyulan təamin nədən ibarət olduğunu yoxlayardılar) bayramına 5-10 gün qalmış Bakıda işləyənlər gəldi.

Atam Niftalı da Bakı fəhləsi olmuşdu. Xəstələnib gəldiyi üçün daha getmirdi. Bakıdan gələnlər ilk növbədə keçmiş fəhlə yoldaşları olan atama baş çəkildilər. Atama, anama nə gətirdiklərini bilmədim, ancaq bacım Şəkərə, qardaşlarım Xankişiyə, İslama və mənə xeyli saçaqlı konfet və xurma verdilər. Bir neçə gün sonra onları biz də qonaq çağırıdım. Atam xəstə olduğu üçün qonaqları Ağa dayım qəbul etdi. Onlar 20 nəfərdən çox idilər.

Torpaq döşəməyə altdan palaz, onun üstündən xalça, qalın döşəklər və söykənmək üçün mütəkkələr (yastıqlar) düzülmüşdü. Qonaqlar keçib oturdular. Onlar bizim kənd camaatına nisbətən çox səliqəli geyinmişdilər. O vaxt uşaqlar yaşlılar olan məclisə yaxın belə gələ bilməzdilər. O zamankı evlərin qapıdan içəri girişində təxminən 2-3 m uzunluğunda, 1 m enində və 1 m hündürlüyündə daşdan hörülmüş divar olurdu. Buna hərə deyirdilər. Hərənin üstünə gəbə, yorğan-döşək, fərməş və başqa şeylər yığırdılar. Mən xəlvətcə olaraq hərənin arxasından maraqla onların söhbətinə qulaq asırdım. Onlar Bakıdakı fəhlələrin ağır vəziyyətindən, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən, hökumətin də erməniləri müdafiə etməsindən, mənim ilk dəfə eşitdiyim və başa düşmədiyim “daşnak”, “bolşevik”, “inqilab” və b. mövzularda söhbət edirdilər. Onlar burdakı vəziyyətlə də maraqlandırlar.

Ağa dayım (cavan olmasına baxmayaraq, hörmət əlaməti olaraq hamı ona Molla Ağa deyirdi) son vaxtlar ermənilərin tez-tez müsəlman kəndlərinə hücum etməsi, payızda Naxçıvandan Qarabağa gedən 4 nəfərin Üçtəpədə, 2 nəfər zabazadırlının Ağkənd ermənilərinin Qarapirim boynunda, ümumiyyətlə, 10 nəfərdən artıq adamın öldürülməsi haqda onlara məlumat verdi. Onu da bildirdi ki, şikayət üçün əl heç yerə çatmır, dövlət yox dərəcəsidir. Dövlət xalqlar arasında milli münasibətləri qay-

daya salmaq əvəzinə, milli münaqişələri daha da qızıdırır. Biz də silah yox dərəcəsidir, ermənilərə isə bizdən “müdafiə” olunmaq üçün xeyli silah verilib. Biz də hər an ermənilərin hücumunu gözləyirik. Qonaqlar axşama yaxın, qoyun gələndə durub getdilər. Hüsniyyə nənəmə də bişirdiyi dadlı xörəklərə görə təşəkkür etdilər.

Kənd camaatı builki bayramı çox sönük keçirdi. Qəza mərkəzi ilə, demək olar ki, əlaqələrimiz kəsilmişdi. Üçtəpədə çox sayda erməni qulduru olduğu üçün Gorusa, Şuşaya və Qarabağa getmək çətinləşmişdi. Yalnız Naxçıvan kəndləri ilə əlaqə saxlanılırdı. Qış aylarında da Gəviyi aşmaq çox çətin olurdu.

Artıq yaz gəlmişdi, ancaq hələ də yaxından-uzaqdan bəd xəbərlər gəlirdi. Qonşu erməni kəndlərindən gələn xəbərlər də inandırıcı deyildi. Bir qismi sülh və əmin-amanlıqdan danışdığı halda, bəziləri də hadisələrin daha da qızısaçağından, türklərin Zəngəzur və Qarabağdan qovulub çıxarılacağından, bu ərazilərin qədim “erməni torpağı” olduğu üçün burada böyük Ermənistan dövləti yaradacaqlarından danışdı. Öyrədilmiş bir qrup erməni isə: “Biz qonşu olmuşuq, dost olmuşuq, çörək kəsmişik, yaxşı olar ki, sakitcə köçüb gedəsiniz. Biz sizi qoruya bilməyəcəyik. Gəlib sizi qıracaqlar”, – deyərək əhalini kəndləri tərk etməyə təhrik edirdi.

Kənd camaatının başı yaz tarla işlərinə qarışmışdı. Yaylağa köçməyə hazırlaşdılar. Birdən kəndə xəbər yayıldı ki, ermənilər çovğunlu hava şəraitindən istifadə edərək, gecə kəndin aşığındakı 2 evə soxulub, 5 nəfəri öldürmüş, 2 nəfərin isə əllərini və ağızlarını bağlayıb hələ kəsövu tam sönməyən təndirə salıb, təndirin də ağızına qapaq qoyublar. Ermənilər evlərdəki xalçaları, xeyli zinət əşyalarını, onlardan birinin payızda satdığı bir sürü heyvanın 5 min manata yaxın qızıl pulunu, bir sözlə, evləri tamamilə talan etmişdilər. Təndirə saldıqlarına tapşırıblar ki, sağ qalsanız, camaata deyiniz ki, rədd olub, köçüb getsinlər. Yoxsa onları sizdən də pis günə qoyacağıq. Şikəst olaraq sağ qalan o

iki nəfərin ikisi də ermənilərin törətdiyi 1918-ci il soyqırımında şəhid oldular.

Bu hadisədən hiddətlənən 15-20 nəfər gənc silahlanıb qonşu erməni kəndi Təzəkəndə (bu kəndin camaatı XIX əsrin 20-ci illərində Gilandan köçürülmüşdülər və camaat da onları gillan və ya qıllan erməniləri adlandırırıldı. Ermənilər bu kəndin adını əvvəlcə tərcümə edib “Tazagyug” qoydular, bir müddət sonra isə heç bir məna verməyən “Tasik” formasında qəbul etdilər) hücum etmək istəyir. Kənd ağsaqqalları mane olur. Az müddət sonra daha dəhşətli bir hadisə də baş verdi. Comartlı kəndindəki qohumlarının yanından 13-14 yaşlı qızı ilə qayıdan bir qadın Fezinin dəyirmanının yanındakı körpünü sel apardığından aşağıdan, Cilingərdəki körpüdən adlamaq üçün çay aşağı gedirlər. Körpüyə çatmağa bir neçə addım qalmış arxadan 2 atlı erməni onlara hücum edir. Ermənilərin əlinə keçməsinlər deyər, qadın bir an içində qızını da sinəsinə sıxaraq özünü çaya atır. Bunları uzaqdan görəndə çobanlar çatana qədər ermənilər qaçmışdı. Anabalanın cəsədini sel körpüdən 200-300 m aşağıda kənara çıxarmışdı. Bunu qeyrətlərinə sığıdırmayan bir neçə gənc silahlanıb Təzəkəndə hücum etmək istədi. Ağsaqqallar işə qarışandan sonra məlum oldu ki, bunu edən Təzəkənd erməniləri deyil, aranı qızıdırmaq üçün daşnakların növbəti təxribatıdır. Əhali onu da bilirdi ki, Əngələvitdə (bu kəndin tarixi adı qədim xəritələrdə “Əngəlyurd” kimi verilir. Sonralar el arasında təhrif olunmuş formada “Əngələvit” kimi formalaşır. Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər onun adını dəyişdirib “Anqexakot” qoymuşdular. Bu, vaxtilə I Pyotr-la görüşə gedən və başımıza gələnlərin əsasını hələ o zamankı görüşdən başlanan İsrail Orinin kəndidir) 100 nəfərdən artıq silahlı əsgər və onlara qoşulmuş 300-400 nəfərdən ibarət silahlı terrorçu daşnak komitə üzvləri, bundan əlavə hər kənddə də xüsusi “müdafiə dəstələri” var idi. Bu quldur dəstələri yerli türkləri qırmağa, kəndləri talamağa bəhanə axtarırdılar. Erməni kəndlərinin hamısında olduğu kimi, Təzəkənddə də belə

bir dəstə vardı.

Təzəkənd ermənilərindən daşnak partiyası üzvlərindən biri aranı qarışdırmaq üçün donuzlarını zabazadırlı bir nəfərin taxıl zəmisinə buraxır. Özü də donuzların yanında dayanır. Taxıl zəmisinin sahibi xəbər tutub gələnə qədər donuzlar zəmini istifadəsiz hala salır. Əkin sahəsinin sahibi erməni döyür, donuzlardan da bir neçəsini baltalayıb öldürür. Döyülən erməni kəndə haraya qaçır. Təzəkənd erməniləri Zabazadıra hücum edir. Bunu gören sisyanlılar (Sisyan və Zabazadır kəndləri qarşı-qarşıya yerləşirdi. Ermənilər XX əsrin ortalarında Sisyan kəndinin müsəlman əhalisi tamam qırılıb-qovulandan və buraya ermənilər yerləşdiriləndən sonra onun adını dəyişdirib “Hatsavan”, Qarakilsənin isə adını dəyişdirib Sisyan qoymuşdular. Bu, əslində ermənisayağı iz itirmək üsullarından biridir) köməyə gəlir. İki nəfər azərbaycanlı, bir nəfər də erməni yaralanır. Ermənilərin ən çox əziyyət verdikləri kənd Zabazadır idi. 40-50 ailədən ibarət olan bu kəndin çox geniş əkin və otlaq sahələri vardı. Bunlara sahib olmaq üçün ermənilər bu kəndə tez-tez hücum edirdilər. 10 nəfərdən artıq şəhid verən bu kənd, qonşu azərbaycanlı kəndlərinin köməyiylə hər dəfə erməni terrorçularına layiqincə cavab verirdi.

Comartlılarla da Allı erməniləri arasında tez-tez münaqişə baş verirdi. Ermənilər kəndin taxıl zəmilərini yandırır, mal-qarasını oğurlayırdı. Həyasızlaşmış qudurğan ermənilərə qarşı camaat ayağa qalxır. Silahlı atışma zamanı hər tərəfdən 2 nəfər ölmüş, bir heçə nəfər də yaralanmışdı.

Arada bir az müddət sakitlik sürdü. Biz köçüb Hortuyüz yaylağına getmişdik. Kənddə xeyli adam qalmışdı. Amma hey xəbər tuturduq ki, ermənilər kəndə hücum edir. Gah zəmiləri, biçənləri otarır, gah da dəyirman arxlarını dağıdırdılar. Payızda ermənilər yenidən kəndə hücum etdilər. Sayca çox olan ermənilərə döyüşdə layiqincə cavab verildi. Bizimkilər 3 nəfər şəhid verdi. Ermənilərin verdiyi itki daha çox idi. Ermənilərin hücum-

larından bezmiş 20-yə yaxın ailə Naxçıvana köçdü. Ermənilər yalnız bizim kəndə deyil, imkan düşdükcə vaxtaşırı qonşu azərbaycanlı kəndlərinə – Sisyan, Zabazadır, Alışar, Püsək, Qıvraq, Murğuz, Şıxlar, Dəstəyurd, Ağudü, Şəki, Vağadi, Urud, Bəhrili, İrimis, Dərəkənd, Qurdlar, Comartlı və Ərəfsə kəndlərinə də böyük zərər vururdular. Adlarını qeyd etdiyimiz kəndlərdə ermənilər əsrin əvvəllərindən 1910-cu illərə qədər 300 nəfərdən artıq insanı qətlə yetirmişdilər. Onların da 100 nəfərə qədəri qadın və uşaq olmuşdur. Bundan əlavə ermənilər 3 məscid binasını, 500-dən artıq evi yandırmış, 10 mindən artıq iri və xırda buynuzlu mal-qaranı, min pudlarla unu və taxılı, sayı-hesabı bilinməyən xalça, gəbə, kilim, palaz, içi yorğan-döşəklə dolu fərməş, məişət malları, qiymətli qızıl-gümüş əşyaları və başqa şeyləri də qarət edərək aparmışdılar. Bu kəndlərdən deportasiya olunanların çoxu Naxçıvana, bir hissəsi isə Cəbrayıla, Qubadlıya, Laçına, Zəngilana ümid aparmışdı. Biz yuxarıda ermənilərin bizim kəndlərə qarşı törətdikləri yüzlərlə vəhşiliklərdən yalnız bir neçəsini qeyd etdik.

Yuxarıda adları qeyd olunan kəndlərlə bərabər, 1905-1907-ci il hadisələri zamanı Sisyanın əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan Şukar, Ərikli, Şəki, Qızılıç, Qarakilsə, Dərəkənd, Pulkənd, Ağudü, Vağadi, Urud, İrmis, Bəhrili, Dərbas və başqa kəndləri də ermənilər tərəfindən dəfələrlə soyqırma və deportasiyaya məruz qalmışdır. Minlərlə insan öldürülmüş, kəndlər xarabalıqlara çevrilmiş, milli-mədəniyyət abidələri məhv edilmiş, varidatları qarət edilmişdir. Sisyanın ən dəhşətli faciəsi 1918-ci ilin avqustunda Andranikin Zəngəzura gəlməsindən sonra başladı. Andranikin işğalçı, quldur ordusu az bir müddətdə Qarakilsənin yanından axan Bazarçayın sol sahilindəki bütün kəndləri xarabalığa çevirdi, əhalisinin əksəriyyətini öldürdü, sağlamat qalanlar isə Cəbrayıla, Oubadlıya, Laçın və Kəlbəcərə üz tutdular. Onların bir qismini də Üçtəpədə və Gorusda ermənilər öldürdü.

Qarakilsə çayının sağ sahilindəki azərbaycanlı kəndləri hələ qalırdı. Bizim camaat da çox narahat idi. Bir yandan Andranikin yaxın günlərdə bizim kəndləri də dağıdacağı, digər yandan isə onun tezliklə Qarabağa gedəcəyi, bizim kəndlərə toxunmayacağı xəbəri gəlirdi.

Kənd əhalisi yaylaqdan qayıdıb kəndə yığışmışdı. Kəndin müdafiəsi üçün onun söykəndiyi Hor təpəsindəki səngərdə gecələr növbə ilə keşikçilər olurdu. Onu da hiss edirdik ki, sisyanlı və hortuyüzlülərdən qorxan, zabazadlılara göz açmağa imkan verməyən təzəkəndlilər necə olursa olsun, bu kəndləri dağıtdırmaq istəyirdilər. Tez-tez Andranikə bu kəndlərin onları incitdiyindən şikayət edirdilər. Onların təkidli tələbi ilə Zabazadır dağıldı. Sisyanlılar yaylaqda olduqları üçün onlarla işləri yox idi. Andranikin Qarabağa getməyə ciddi hazırlaşdığından xəbərdar olduqları üçün bu arada bir bəhanə tapıb Hortuyüzü də xarabalığa çevirmək istəyirdilər.

Bəhanə də tapıldı. Andranikin təzəkəndlilərin şikayətini yoxlamaq üçün göndərdiyi nümayəndələr təzəkəndlilərin əvvəlcədən təşkil etdiyi adamlar tərəfindən güllə-borana tutuldu. Onlar da vəziyyəti Andranikə çatdırırlar. Hətta onu da xəbər aparırlar ki, Hortuyüzdə türklərin 40 düyməlik topu var. Ona görə də bu əməliyyata Andranikin şəxsən özü rəhbərlik edir.

Bir gün qabaq Əşrəfin atasının duluslu dostu gecə ilə xəbər gətirir ki, bu günlərdə sizin kəndi dağıdacaqlar, başınıza çarə qılın. Adamların bir qismi buna inanmır. Hətta, yazıq kişini də qınayırlar ki, sən şeyiə yayıb, kəndi dağıtmaq istəyirsən. Mübahisə gecə yarıyacan davam edir.

Bədbəxtlikdən həmin gecə səngərə qarovul çəkməyə gədən də olmur. Yayın axırıncı günləri idi. Hava işıqlaşmamış camaat güllə səslərinə oyandı. Kənd üç tərəfdən mühasirəyə alınmışdı. Ermənilərin söylədiklərinə görə Andranik Cilingər təpəsində durub komanda vermiş. Güllə yağış kimi yağırdı. Vahiməyə düşən əhali nə edəcəyini bilmir. Əli silah tutan tufəngini

götürüb səngərə yollanır. Evdən bayıra çıxanlar Andranikin quldur dəstəsinin və qarətə gələn qonşu ermənilərin gülləsinə tuş olurdu. İmkan tapıb səngərə çəkilən 20-30 nəfər ermənilərin qarşısını saxlaya bilmədi. Ermənilər kəndə doluşdu. İmkan tapan əlinə nə keçirdisə götürüb qaçırdı.

Kənddə bir neçə evdə ermənilərə müqavimət göstərilir. Ermənilər bilərəkdən kəndin bir tərəfini açıq qoymuşdular ki, əhali kənddə qalıb müqavimət göstərməsin. Evdən heç bir şey götürmədən anam Hüsniyyənin və 4 yaşlı qardaşım İsmayılın əlindən tutub onları bir təhər xilas etmək istəyirdim. Arxadan atılan güllədən anam sol qolundan yaralandı. Qucağımdakı qardaşımı və çox qan itirdiyi üçün taqətsiz hala düşmüş anamı bir təhər ermənilərin açıq qoyduğu tərəfdən xilas etmək istədim.

Bir təhər özümüzü kəndin yaxınlığındakı dərəyə çatdırdıq. Dərəni ağır yaralıları, ölülərin meyitlərini, heyvan cəsədlərini və Allaha yalvararaq imdad diləyən, yanlarından keçənlərdən ələ ayağa sarmaşaraq köməklik istəyən, ah-nalələri indi də qulağımda səslənən, yaralı qadın və uşaqları tapdamadan keçmək mümkün deyildi.

Sürünə-sürünə özünü zorla suya çatdırıb axır nəfəsində bir qurtum su içmək istəyən ağır yarlılara, anaları öldürülmüş körpələrə istəsəm də heç birinə köməklik edə bilmədim.

Kəndə doluşmuş ermənilərin bir hissəsi kənddəki adamları qırır, evlərə, tayalara od vurub yandırır, talançılıq edir; digər hissəsi isə çöllərə səpələnmiş adamları təqib edib öldürürdülər. Onlar istəyirdilər ki, salamat qalıb kəndə qayıdan olmasın. Məndən böyük qardaşım Xankişi səngərdən qayıdıb evə gəlir, görsün ki, salamat qalan varmı. Ermənilər onu elə qapının astanasında qətlə yetirirlər (Əmim son vaxtlar onu da söylədi ki, biz Xankişi əminizi öldürənin Zülfüqar adlı erməni olduğunu öyrəndik və qisasımızı aldığımız).

Axşama yaxın canını ermənilərin əlindən zorla qurtarmış 50-60-a yaxın adam Gəviyə toplaşdı. Bunların da çoxu yaralı və

kol-kosda paltarları nimdaş hala düşmüş qocalar, qadın və uşaqlar idi. Kişilərin çoxu son ana qədər ermənilərlə vuruşmuş və pəhrəmanlıqla da şəhid olmuşdular.

Kənddə evindən çıxmayıb silahlı müqavimət göstərən ailələrin bir qismini evə od vuraraq tüstüdə boğur, bir qismini evdən zorla çıxarıb kənd məscidinin həyətinə gətirib müxtəlif yollarla işgəncə verərək qətlə yetirir; evdən çıxıb qaça bilməyən qadın və qızlarla daha pis rəftar edirdilər.

Burada kənddə ermənilərin vəhşiliyinə qarşı ciddi müqavimət göstərən, onlarla ailələrdən biri, 20-yə yaxın erməni öldürən Şəmil kişinin və onun ailəsinin başına gələn faciəni qeyd etmək yerinə düşər. Kəndin ən varlı, sayılıb-seçilən adamlarından biri, ermənilərin içində də böyük nüfuzu olan Şəmil kişi ermənilərin qabağından qaçmağı qeyrətinə, şərəf və ləyaqətinə sığışdırır. Ona görə də axıra qədər vuruşmağa qərar verir. Patronunun tükəndiyini, evin də hər tərəfdən mühasirəyə alındığını, evin bacasından ermənilərin yandıraraq atdığı otun tüstüsündən boğulan ailəni xilas etmək istəyir. Bilir ki, ermənilər onları salamat buraxmayacaq. Odur ki, 18 yaşlı qızı Fatimə ermənilərin əlinə keçməsin deyərək evin qapısını açaraq: “Qızım, sən İxlas surəsinə oxuya-oxuya qaç. Onda sənə erməni gülləsi dəyməz” – deyir. Qız qapının astanasına yaxınlaşıb surəni oxuya-oxuya çıxmaq istər-kən ata axırıncı patronu ilə canından çox sevdiyi qızını vurur.

Ermənilər ailənin salamat qalmış üzvlərini əsir götürür. Kişiləri ailənin gözü qarşısında güllələyir, qadınları isə özləri ilə aparır; bir müddətdən sonra buraxırlar.

Biz, Gəviyə toplaşmış, yaraları nisbətən yüngül olanlarla toran çalan kimi yaxın qohum-əqrəbalarımızı, ailə üzvlərimizi tapmaq üçün kəndə tərəf yollandıq. Yolda, kolluqlarda inildəyən, hər yerdən əli üzülən yaralılara və insan meyitlərinə rast gəldik. Biz onları çətinliklə bir yerə topladıq.

Kəndə yaxınlaşanda silahlı ermənilər bizə atəş açdı. Biz kəndin yaxınlığına da buraxmadılar ki, ölümləri dəfn edək, yaralı-

ları xilas edək. Əyinlərindəki paltarlarından başqa heç nəyi olmayan, dilinə sudan, yolda, meşədə rast gəldiyi meyvələrdən başqa bir şey dəyməyən əhali Naxçıvana üz tutdu. Biz, salamat qalmış, yaraları nisbətən yüngül olan 20-30 nəfər hər gün kəndə girmək istəyirdik. Silahlı ermənilər atəş açaraq, bizi Pişpişən düzündən o tərəfə buraxmırdılar.

Bizi yalnız bir həftə sonra, ölümləri dəfn etmək şərti ilə kəndə buraxdılar. Biz insanı dəhşətləndirən çox faciəvi, dillə ifadəsi mümkün olmayan mənzərə ilə rastlaşdıq. Hələ kəndə çatmamış uzaqdan iy-qoxusu hiss edilən kəndin yaxınlığındakı dərə bir həftə bundan əvvəl öldürülmüş, bədənləri şişərək əndazədən çıxmış, itlərin və vəhşi heyvanların parçaladığından tanınmaz hala düşən insan meyitləri və heyvan cəsədləri ilə dolu idi.

Ən dəhşətlərdən biri də ağzı anasının döşündə, sormaقدan ağzı süd əvəzinə qanla dolu, sürünərək suyun qırağında acıdan və yaradan ölən körpələrə baxmaq idi. Kəndə girdikdə bir dənə də olsa, salamat evə rast gəlmədik. Bütün evlər, ot, saman taya-ları yandırılmış, kənd xarabalığa çevrilmişdi. Bunu ona görə etmişdilər ki, əhali bir daha ora qayıtmasın. Küçələr və evlər qadın, kişi və uşaq meyitləri ilə dolu idi. Onlardan çoxunun əlləri, qolu və boyunları xəncərlə kəsilmişdi.

Kəndin keşiyini çəkən silahlı ermənilər: “Tez olun, axşama kimi ölümlərinizi basdırıb gedin. Bir daha bura qayıtmayın. Gəlsəniz sizi də onların yanına göndərəcəyik”, – deyib bizi ölümlərimizi dəfn etməyə tələsdirirdilər.

Bir həftə ərzində ermənilərin talayıb xarabalığa çevirdiyi kənddə qəbirləri qazmaq üçün bir dənə də olsun bel, külüng tapa bilmədik. Çoxunu ermənilərin taxılını daşıyıb apardıqları quyularda – 5-6 nəfəri bir yerdə, qalanını isə əlimizə keçən dəmir və ağac parçaları ilə qazdığımız çalalarda dəfn etdik. Vəhşi heyvanlar qazıb çıxarmasın deyə qəbirlərin üstünə daş yığdıq. Qudurmuş it kimi quduzlaşmış erməni silahlıları tez-tez havaya güllə atıb bizi tələsdirirdilər. Bütün gecəni dəfn ilə məşğul olduq. Sə-

hər gün çıxanda 15-20 nəfər silahlı gəlib bizi zorla kənddən çıxartdı. Həmin gün biz 193 nəfərimizi dəfn etdik. 15-ə yaxın ailədən bir nəfər də olsun, xilas olmamışdı. (Mən imkanı nəzərə alaraq xatirənin kiçik bir hissəsini yazdım – O.S.).

Əmim onu da qeyd etdi ki, Zabazadır 16 sentyabrda, Hortuyüz və Comartlı 21 sentyabrda, Şıxlar, Alışar, Püsək, Qıvraq, Murğuz və Dəstəyurd isə 1919-cu ilin qışında deportasiya və soyqırma məruz qaldı.

1960-cı ilin yanvar ayının sonları idi. Mən – Oktay Sadıqov İrəvan Pedaqoji İnstitutunun IV kursunda oxuyurdum. Yanvar tətilində İrəvan-Sisyan avtobusu ilə kəndimizə – Ərəfsəyə gedirdim. Qar çox yağdığından Naxçıvan MSSR ərazisində avtobusu Biçənək yaylağından yuxarı buraxmaq istəmədilər. Yerli əhali təklif etdi ki, düşüb kənddə qalaq.

Məndən başqa sərnişinlərin hamısı, erməni idi. Mən erməni dilini bildiyim üçün azərbaycanlı olduğumu ağıllarına gətirmirdilər. Odur ki, türklər haqqında ağızlarına nə gəlirdi danışır-dılar. Hətta, biçənəklilər: “Yol bağlıdır, gedə bilməzsiniz” – deyə qalmağı təklif etdikdə, onlar öz aralarında, pıçıldışırdılar ki, qalsaq gecə türklər bizi öldürər. Onu da qeyd edirəm ki, sərnişinlərin əksəriyyəti tələbə qız və oğlanlar idi. Avtobusdakı ermənilər təkidlə tələb etdikdən sonra biçənəklilər avtobusu traktorun yedəyinə qoşub çox çətinliklə Batabatdan təxminən 1 km yuxarıda, Biçənək aşırımında ermənilərə məxsus hava məlumat bürosunun yerləşdiyi binaya çatdırdılar. Bizi daş kömürlə yaxşı qızdırılmış bir otaqda yerləşdirdilər. Bütün yolboyu olduğu kimi burada da söhbət türklər haqqında gedirdi. Sərnişinlərin içindəki təxminən 70 yaşlı erməni heç çəkinmədən, özünün də iştirak etdiyi, daşnakların türklərə qarşı törətdiyi vəhşiliklərdən söhbət açdı:

– 1905-07-ci il hadisələri zamanı 13-14 yaşım olardı. O vaxtlar Sisyanı ona yaxın erməni kəndi vardı. Qalan kəndlər

türk kəndləri idi. Kəndin ağsaqqalları, ziyalıları tez-tez bizim dərs keçdiyimiz məktəbə yığışırdılar. Daşnaksutyun partiyasının proqram və nizamnaməsi ilə bağlı söhbətlər aparır, biz gənclərə vətənpərvərlik ruhu aşılayır, türk işğalı altında olan torpaqlarımızın türklərdən tezliklə azad edilərək müstəqil erməni dövləti yaratmaqda Rusiya dövlətinin də hər növ köməklik göstərəcəyi vurğulanırdı.

Bizim əsas vəzifəmiz Zəngəzuru türklərdən təmizləmək idi. Bütün erməni gəncləri kimi mən də 15 yaşım tamam olanda daşnaksütyun partiyasının üzvü oldum. Rus ordusundan tərxis olmuş hərbiçilər bizə təlim keçirdilər. Onlar bizə qılıncla vuruşmağı, əlbəyaxa döyüş qaydalarını, tüfənglə düzgün nişan almağı öyrədirdilər.

Biz tarixi düşmənlərimiz olan türklərə qarşı vuruşmağa həvəslənir və onlarla vuruşmağı səbirsizliklə gözləyirdik. Fərsət düşən kimi türk kəndlərinə hücum edirdik. Bizdən bir neçə yaş böyüklərin bir-iki il bundan qabaq türk kəndlərini dağıtmaları, var-dövlətlərini ələ keçirmələri, qadın və qızlarla rəftarı bizi də hər an türk kəndlərinə hücumə sövq edirdi.

Məndə türklərə qarşı ən böyük nifrət Şəkiyə hücum edərkən böyük qardaşımın öldürülməsindən sonra daha da artdı. Onu da xatırlayıram ki, kəndimizdə bir nəfər evində bir türk qadını və iki balaca uşağını gizlətdiyi üçün onu necə cəzalandırdılar.

Camaatın gözü qarşısında onu acı sözlərlə təhqir etdilər. Sonra da ondan tələb etdilər ki, əvvəlcə uşaqların, sonra da qadının boynunu xəncərlə kəssin. Əgər bunu etməsə, başqalarına ibrət olsun deyərək onun özü cəzalandırılacaq. Həmin adam imtina etdi. Zabit bir neçə dəfə təkrar etdisə də o, razı olmadı.

Kənardan bir neçə nəfər qışqırdı ki, icazə ver, əmri biz icra edək. Türklər bizim çox adamlarımızı qırıb.

Zabit naqanını çıxarıb: “Qoy hamı görsün ki, türkü müdafiə edən, satqının axırı necə olur”, – deyərək əvvəlcə erməni, sonra da türkləri vurdu. Erməninin yarası yüngül olduğu üçün

ölmədi. Onu yadda saxlayın ki, biz bir erməni əvəzində yüz türk öldürmüşük.

Arada müəyyən vaxt sakitlik yarandı.

Sonra bir qız soruşdu:

– Hayrikan, Siz yəqin ki, xalqımızın qəhrəman övladları Andranik paşanı, Njdeni görmüsünüz?

– Görmüsünüz nədir? Mən onlarla birlikdə iki il türklərə qarşı vuruşmuş, sonra da Zəngəzurun azad edilməsində bir erməni zabiti kimi yaxın təmasda olmuşam. Mən Rusiya ordusuna səfərbərliyə alınanda Qafqazdakı orduda xeyli sayda erməni əsgər və zabidləri vardı. Onların çoxu Balkan müharibələrində, Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşmuşdu. Mən bir erməni zabiti kimi yetişməyimdə onlara minnətdaram.

Bu həyasız erməni zabiti utanıb, xəcalət çəkmədən Andranikin dəstəsində Ərzurumda erməni əsgərlərinin türk qadınlарına, qızlarına qarşı törətdiyi zorakılıqdan ağız dolusu danışdı. Onu da qeyd etdi ki, türklərin qırdığı hər erməni əvəzində biz beş dəfə çox türk qırmışıq. Elə mənim özüm iki yüzə yaxın türk öldürmüşəm.

Sonra isə o, Andranikin başçılığı altında 4 minə yaxın silahlı erməni əsgərinin və 40 mindən artıq “Qərbi Ermənistan” qaçqınının İrandan Naxçıvana, oradan da keçirilib Zəngəzura yerləşdirilməsini qeyd etdi.

O həmçinin 1918-ci ilin avqust ayının əvvəllərindən 1919-cu ilin mart ayının sonuna qədər Andranikin Zəngəzura olmasından, Sisyan, Qafan və Gorusdakı türk kəndlərinin tamamilə “boşaldılması”ndan, “türksüz Zəngəzur” planından, Zəngəzurun böyük hissəsinin “azad edilməsi”ndən, Andranik rədd olub gedəndən sonra qatı millətçi Qaregin Njdenin Zəngəzura gəlməsindən, onun Tatevdə Sünik Muxtar Respublikası yaratmasından, Dro Kanayanın Zəngəzura ali baş komandan təyin edilməsindən, Bakıdakı erməni təşkilatları, hətta, Stepan Şaumyanla əlaqədən, özünün Sovet ordusundakı xid-

mətlərindən, Njde həbsdə olarkən onunla görüşündən, erməni xalqına zülm edən türklərdən necə qisas alındığından, Əmir Teymurun Tatevdəki erməniləri qırmasına (!) cavab olaraq Orta Asiyada 30 mindən artıq özbəyin qətlə yetirilməsindən və xatirəmdə qalmayan başqa hadisələrdən fərəhlə danışdı.

Sabahısı günü tələbələrdən biri ondan soruşanda ki, kitablarımızda soyqırım məruz qalanların sayının 1,3 milyondan çox olduğu göstərilir, o, cavabında – “Kitablarda çox şey yazıla bilər. Biz o qədər də aciz xalq deyilik. 1 milyon türklərinki, 200 min də bizimkidir. İnanmırsan, get, daşnaksutyun partiyasının 1920-ci ildəki hesabatına bax”.

Comartlı kənd sakini 1905-07 və 1915-1918-ci il hadisələrinin canlı şahidi, İranda mükəmməl dini təhsil almış, İran ordusunda xidmət etmiş və sonralar dərziiliklə məşğul olan **Mehdiyev Əyyub Əlimərdan oğlunun** 1951-52-ci illərdə söylədiklərindən:

– Bizim Comartlı kəndinin əhalisinin əksəriyyəti XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd Şah Qacara qarşı Şuşada təşkil edilən sui-qəsdən sonra dağılan, İrana qayıda bilməyən ordunun əsgərləri və sonralar da onların Cənubi Azərbaycandan köçərək burada məskunlaşan qohumlarıdır (Comartlı kəndi Sisyan rayonunun ən mənzərəli kəndlərindən biridir. Salvartı dağının qoynunda yerləşən bu kənd Çənlibeli xatırladır. Kəndin aşağı tərəfi Yağı qoruğuna bənzəyir. Arxa tərəfi isə, bir təhlükə olarsa, böyük bir ordunun müdafiə mövqeyi tuta biləcəyi, başı həmişə dumanlı Salvartı dağına söykənir – O.S.).

Bizim ailə bura XIX əsrin sonlarında, bizim kənddə Qaçaq Nəbiyə qarşı onun düşmənləri tərəfindən törədilən sui-qəsdən sonra köçüb gəlib. Əvvəl və sonra gələnlərin bir neçəsi, o cümlədən mən və atam da İran ordusunda xidmət etmişdik. Qonşu erməni kəndləri bunu bilirdi. Elə ona görə də 1905-1907-ci illərdə bizim kəndə çox zərər vura bilmədilər. Düzdür, bir neçə

dəfə kəndə basqın edib camaatın mal-qarasını aparmışdılar. Biz onun əvəzini bir neçə qat artıqlaması ilə çıxmışdıq. Hadisə belə olmuşdu:

Əngələvit və Məzrə erməniləri Salvartı yaylağında bizim iki çobanımızı öldürmüş, qoyun sürüsünü də aparmışdılar. Bundan xəbər tutan kimi biz kəsə yolla gedərək onları hələ Məzrə kəndinə çatmamış haqladıq; 4 nəfərlərini də qətlə yetirərək sürünü geri qaytardıq.

1915-ci ilə qədər nisbətən sakitlik oldu. Ancaq onu da gördük ki, daşnaklar bütün erməni kəndlərində təşkilatlar yaradır, türklər əleyhinə təbliğat aparırlar. Mətbuat olmasa da, ermənilərin Türkiyədə törətdiyi vəhşiliklər haqda Naxçıvan və İrandan gələn qohumlardan bilgilər eşidirdik. Hiss olunurdu ki, kilsə və məktəblərdə aparılan bu təşkilatlanma gec-tez bir hadisə törədəcək.

Hökumət məmurları bunun qarşısını almaq əvəzinə onlara daha yaxşı şərait yaradırdılar. Türkiyə-Rusiya arasında aparılan müharibədən (Birinci Dünya müharibəsindən – O.S.) qayıdan yaralı erməni əsgərləri açıq-aşkar milli münasibətləri qızıqdırırdılar. 1917-ci ilin sonlarında, çar hökuməti yıxıldıqdan sonra onlar daha da azğınlaşdılar. Silahlı dəstələr yaradaraq təlimlər keçir, tez-tez qonşu türk (azərbaycanlı – O.S.) kəndlərinə hücum edir, onlardan kəndləri tərk etmələri tələb olunurdu.

1918-ci ilin əvvəllərində Andranikin ordusunun Naxçıvan da törətdiyi qırğınlar, oradan keçərək Qafan, Gorus və Sisyandan keçən Bazarçayın sol sahilindəki kəndlərində törətdiyi qırğın və talançılığın bizi də gözlədiyi hiss olunurdu. 1918-ci il yay son günləri idi. Gündüzlər hava görünməmiş dərəcədə isti, gecələr isə, əksinə, çox soyuq olurdu. Sanki bu da, gələcək bədbəxtlikdən xəbər verirdi.

Bir gün əvvəl qonşu Əlili kəndindən bir nəfər erməni xəbər gətirmişdi ki, Andranikin dəstəsi sabah Hortuyüzə hücum edəcək. Bundan bir neçə gün əvvəl ermənilər 40-50 evlik

Zabazadır kəndini yandırır talan etmiş, 50 nəfərdən artıq adamı öldürmüş, salamat qalanları isə bir təhər canlarını qurtararaq Ordubad istiqamətində qaçmışdılar.

Bizə də hücum olacağını gözləyirdik. Odur ki, kənddə müdafiə üçün səngərlər qurduq. Hər gecə də növbə ilə keşik çəkirdik. Həmin gecə mən də növbədə idim. Səhər açılmamış biz atışma səsinə qalxdıq. Bizim kənd hündürdə olduğu üçün Andranikin ordusunun yerləşdiyi Cilingər təpəsi və Hortuyüz kəndi aydın görünürdü. Kənd od tutub yanırdı. Heç bir saat keçməmiş 20-30 nəfər atlı əsgərin bizim kəndə yaxınlaşdığını gördük. Biz onlara səngərə yaxınlaşana qədər atəş açmadıq. Kəndə girərkən birinci qışqıra-qışqıra komanda verən zabiti vurduq. O, atdan yıxıldı (Əyyub dayı təvazökarlıq edərək hər şeyi açıq demirdi. Amma həmin atışmanın iştirakçıları olan Baba dayı və Əli dayı deyirdi ki, Andranikin ən çox sevdiyi zabiti Əyyub vurdu – O.S.).

Bir saata qədər davam edən atışmadan sonra kəndə girə bilməyəcəklərini görə əsgərlər bir təhər öldürülmüş zabitlərinin cəsədini götürüb Andranikin yanına qayıdırlar. Vahiməyə düşən əsgərlər, hətta, zabitlərinin atəş açdığı naqanını belə götürə bilməmişdilər. 3 nəfər itki verən əsgərlər vəziyyət haqda Andranikə məlumat verirlər. Andranik çox itki verəcəklərindən ehtiyatlanaraq ora ikinci dəstəni göndərmir. Həmin atışmada biz itki vermədik. Yalnız bir nəfərimiz öldürülmüş erməni zabitinin naqanını qurdalayarkən açılan güllədən öldü.

Andranikin ordusu çəkilib gedəndən sonra qonşu kəndlərdən gələn əli silahlı ermənilər Hortuyüzdə talançılığa başladılar. Biz bundan istifadə edərək kənddən çıxdıq. Kəndin əsl faciəsi bundan sonra oldu. Pusquda duran ermənilər silahsız əhaliyə hücum etdi. Əllərindəki varidatlarını aldılar. Müqavimət göstərənləri, qadın, uşaq, qoca demədən rastlarına çıxanları qətlə yetirdilər. Bunu törədənlərin əksəriyyəti Andranikin ordusunda xidmət edən yerli ermənilər idi. Dilənçi vəziyyətinə düşən əhali Naxçı-

vana pənah apardı.

Əyyub dayının ikinci söhbəti:

Rusiya daxilindəki vəziyyəti ermənilər bizdən yaxşı bilirdi. Onlar çar hökumətinin yıxılacağından, ermənilərin də Türkiyə və Rusiya ərazisində müstəqil dövlət quracaqlarından danışırdılar. Ölkədə dərəbəylik idi. Ermənilər çox fəallaşmışdılar. Bütün kəndlərdə daşnak partiyasının təşkilatları vardı. Onların çoxu rus ordusunda xidmət etmiş silahlı ermənilər idilər.

Əsas rəhbərliyin harada yerləşdiyini bilməsək də hiss edirdik ki, təlimatlar kilsələrdən, Gorusda və yuxarılarda oturan erməni məmurlarından gəlir. Hökumət dairələri bundan xəbərdar olsalar da, heç bir tədbir görmürdülər. Əksinə, milli münasibətlərin daha da kəskinləşməsində maraqlı idilər. Ermənilərin törətdiyi cinayətlərdə iştirak edənləri cəzalandırmaq əvəzinə, onlara haqq qazandırirdilər.

Hökumətin köməyindən əli üzülən kənd ağsaqqalları əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ermənilərlə danışığa gedirdi.

Məlum olduğu kimi, I Dünya müharibəsində Türkiyə-Rusiya savaşı iki cəbhədə – Balkanlarda və Qafqazda aparılırdı. Orduya səfərbər edilən ermənilər, əsasən, Qafqaz cəbhəsində xidmət edirdilər. Qafqaz cəbhəsində hamısı ermənilərdən ibarət çox sayda könüllü erməni diviziyaları vardı. Onların əsas arzusu ruslara yardımçı olaraq türkləri məğlub etmək və Anadolunun şərqində erməni dövləti yaratmaq idi. Ona görə də ermənilər xarici himayədarlarının təhriki ilə həm daxilə tərxiat, terror təşkil edir, həm də xaricdən zərbə endirirdilər.

Rus ordusunun cəbhədəki kiçik müvəffəqiyyətləri onları daha da ruhlandırır. Lakin 1917-ci il hadisələrindən sonra rus ordusunun dağılması ermənilərin Anadoluda erməni dövləti yaratmaq planını pozdu. Rus əsgərləri hərbi sursatların əksər hissəsini ermənilərə verdilər.

Türkiyədən ərazi qoparmaqdan əlləri üzülən ermənilərin Azərbaycan ərazisində erməni dövləti qurmaq arzuları getdikcə reallaşmağa başladı.

Rus ordusundan tərxis edilmiş, əllərində külli miqdarda silah olan ermənilər hər tərəfdən silahsız, əliyalın türk kəndlərinə hücum edir, əhalini kütləvi surətdə qırır, əmlaklarını talan edir, kəndləri xarabalığa çevirirdilər.

1910-cu ildən başlayan nisbi sakitlik ölkədəki xalqlar arasındakı milli münaqişələrin normallaşmasına az da olsa öz təsiri ni göstərdi. Əhalinin bir hissəsi yenidən qayıdıb öz ata-baba yurdlarında məskunlaşdılar. Lakin ermənilər yenə də öz çirkin əməllərindən əl çəkmirdilər. Daşnaksutyun partiyası yerli təşkilatları vasitəsi ilə anti-türk təbliğatını açıq-aşkar şəkildə aparırdı.

Zabazadır kəndindən qaçqın düşmüş və Özbəkistanda məskunlaşmış Qədirqulu Həsənqulu oğlunun (1968-ci ildə) kəndlərini və qohum-əqrəbalarının qəbirlərini ziyarətə gələrkən İshaq əmimildə söylədikləri:

Gəldim ki, həm qohum-əqrəbaların qəbirlərini ziyarət edirəm, həm də qürbətdə vətən həsrəti ilə vəfat edən qohumlarımızın qəbirlərinə səpmək üçün bir ovuc torpaq aparım. Kaş ki, gəlməyəydim. Kənddə nə bir divar, nə də bir qəbir daşına rast gəldim. Ermənilər hər yeri traktorla şumlayıb əkin sahəsinə çeviriblər. Ermənilər bizim kəndi dağıdanda (1918-ci ildə) mən 20 yaşında idim. Hər şey bugünkü kimi yadımdadır. Bizim kənd yüksəklikdə yerləşdiyi üçün ermənilərin dağıdıb yandırdıqları Qarakilsə, Ağudü, Qızılciq kəndlərinin tüstü dumanları, alovu göyə qalxan ot tayaları və evləri görsənirdi.

Ermənilər bizi inandırmağa çalışırdılar ki, Andranikin dinc əhali ilə işi yoxdur. Odur ki, camaat arın-arxayın qış tədarükünü görmüşdü. Qonşu Təzəkənd erməniləri hər vəchlə çalışırdılar ki, bir bəhanə tapıb bizim kəndi Andranikə dağıtdırınsınlar, onun ərazilərinə yiyələnsinlər. Bu da tapıldı. Təzəkənddə daşnaklar 2 er-

məni öldürmüşdülər. Əngələvitdə oturan Andranikə xəbər aparırlar ki, bu erməniləri zabazadırlılar öldürüb.

Aradan bir neçə gün keçməmiş bir də gördük ki, Qarapirin boynundan 100-ə qədər atlı Sisyan kəndinə tərəf gəlir. Onda sisyanlılar yaylaqda olduqları üçün kənddə 20-30 nəfər qalmışdı. Onlar çayı keçəndən sonra gördük ki, bunlar silahlı erməni əsgərləridir. Kəndə girən kimi, heç nə demədən, qabaqlarına keçəni xəncərlə, qaçanları isə güllə ilə qətlə yetirir; əllərini göyə qaldırıb imdad diləyənlərin qollarını xəncərlə vurub yerə salırdılar. Bunlardan biri mənim sağ qolu biləkdən kəsilmiş, keçən il dünyasını dəyişmiş bacım idi. Əsgərlər heç bir müqavimətə rast gəlmədən bir-iki saatda 100 nəfərə qədər adamı öldürdülər; evlərə və ot tayalarına od vurub yandırdılar. İmkan vermədilər ki, camaat evdən bir şey götürsün. Aşağıda, çayın qırağında dayanıb bu müsibətlərə tamaşa edən təzəkəndlilər ac it leşə cuman kimi kəndə doluşdular. Kəndi talamağa başladılar.

Həmin gün bizim yaxın qohumlardan 15 nəfər, o cümlədən, nənələrim, babalarım, 2 bacım, 3 qardaşım, həyat yoldaşım və bir oğlum öldürüldü. Yaralı anamın əlindən tutaraq, çox qan itirdiyi üçün huşsuz vəziyyətdə olan kiçik yaşlı bacımı da dalıma alıb bir təhər xilas etdim. Atamı isə bir həftədən sonra yaralı halda, ağır vəziyyətdə tapdım. Bizim balaca kənddən az adam salamat qalmışdı. Onların da çoxu yaralı, şikəst qocalar, qadın və uşaqlar idi. Ölülərimizi qonşu Hortuyüz camaatı dəfn eləmişdi.

Əynindəki paltarından başqa heç nəyi olmayan camaat Naxçıvana pənah apardı. Orada da vəziyyət ağır idi. Kəndlərin çoxu Andranikin ordusu tərəfindən xarabalığa çevrilmiş, evlər talan edilmişdi. Burada da bizimki gətirmədi. Tale bizə sürgün həyatı qismət elədi. Vətən müharibəsinin ağır döyüşlərində, indi də kəndimizdə keçirdiyim xoşbəxt günlər, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər tez-tez yuxuma girir. Onu da deyim ki, ermənilər 20-ci illərdə Özbəkistanda da milli qırğın törədərək 30 mindən çox günahsız insanı qətlə yetirmişdilər.

1966-cı ildə Gorus mehmanxanasında işləyən, mənim azərbaycanlı olduğumu hiss etməyən, ermənilərin “Türk Qaregin” adlandırdıqları erməninin söylədiyi, mənim də qeydə aldıklarımından bəzi parçaları qeyd etmək istəyirəm (bu xatirələrin ayrıca bir məqalədə qeyd ediləcəyini nəzərə alaraq, burada ancaq xülasəni verirəm – O.S.) O, doğulduğu Van yaxınlığındakı kənddə türklərin, kürdlərin və ermənilərin çox mehriban qonşuluq şəraitində yaşadıklarından, sonra bu dostluğun düşmənçiliyə çevrilməsindən, xaricdəki və ölkədəki ermənilərin dövlətə qarşı hərəkətlərindən, ermənilərin Vandan və başqa əyalətlərdən sürgün edilməsindən, daşnakların kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzib erməniləri üsyana çağırmasından, bu hadisələr zamanı minlərlə günahsız insanların qətlindən, yüzlərlə kənd və şəhərin xarabalığa çevrilməsindən, 19 yaşında könüllü olaraq Andranikin dəstəsinə qoşulmasından və b.k. hadisələrdən danışaraq, sonda, açıqca, bu qırğınlarda ermənilərin daha çox günahkar olmasını da qeyd etdi.

Ondan sənə nə səbəbə “Türk Qaregin” dediklərini və türklərin “bizə” qarşı törətdikləri qırğın və sürgünlərin müqabilində nə etdiklərindən bir neçə epizod danışmasını xahiş etdim.

O, dedi ki, mən həmişə bizim qonşu türk uşaqlar ilə yoldaşlıq edirdim. O da bizimkilərin xoşuna gəlmirdi. Daşnaklar kəndləri gəzir, bizi türklərə qarşı üsyana çağırırdılar. O ki, qaldı türklərin bizə qarşı etdiklərinə, ədalət naminə desək, biz dinc durmurduq. Onlar bizimlə çox yaxşı rəftar edir.bizə toxunmurdular. Nə olurdusa, çox vaxt biz edirdik. Bizim Türkiyədən qovulmağımızın da əsas səbəbkarı özümüz olduq. İndi də ağrısını çəkirik.

Mən ondan türklərə qarşı etdiklərinizdən hansı hadisələr yadında qaldığını soruşduqda, o, Türkiyədə, Naxçıvanda, Zəngəzur və Qarabağda türklərə qarşı apardıqları mübarizə ilə bərabər, əhalini aldadaraq məscidlərə yığaraq tüstü ilə boğdurulması-

nın, sərxoş əsgərlərin kişilərin belinə qaynar samovar bağlayaraq buraxmasının, əsir götürülmüş qadın və qızlarla edilən əxlaqsız hərəkətlərin, analarının gözü qarşısında körpə uşaqların öldürülməsinin, hamilə qadınların başına açılan müsibətlərin, müqavimət göstərdiyi üçün güllələnən, əli, qolu, qıçı, qulaqları kəsilərək şikəst edilənlərin və mənim yazı bilmədiyim onlarla hadisənin tamaşaçısı və iştirakçısı olduğundan danışdı. Onu da əlavə etdi ki, bu 50 il ərzində türklər onlara qarşı etdiklərimizi unutsalar da biz unutmamışıq. Maraqlısı odur ki, mən və onlarla mənim kimilərinin onların qohum-əqrabalarının öldürülməsinin iştirakçısı olduğumuzu bildikləri halda da bizimlə xoş rəftar edirlər.

Andranikə bəraət qazandırmaq təşəbbüsü.

1960-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq A.Mikoyanın SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri olmasından istifadə edən ermənilər 1965-ci ildə “erməni soyqırımı”nın 50 illiyini qeyd etmək, yüz minlərlə günahsız türkün məhv edilməsinin rəhbəri və şəxsən iştirakçısı daşnak Andranikə bəraət qazandırmaq, onun erməni xalqının “xalq qəhrəmanı”, “xilaskarı”, “beynəlmiləlçi” bir şəxs kimi mətbuatda geniş təbliğatını aparırdılar. Bunun üçün də Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərindən də dəstək almaq istəyirdilər. Ona görə də bu məqsədlə öz adamlarını yerlərə göndərir, Andranikin xeyrinə məlumatlar toplamağa çalışırdılar. 1964-cü ilin iyul ayının ortaları kolxozda ot biçinin qızğın vaxtı idi. Kənd əhalisinin başı təsərrüfat işlərinə qarışmışdı. Bizim Sisyan rayonunun Ərəfsə kəndinə də rayonda 10 ildən artıq birinci katib işləmiş, azərbaycanlılara qarşı müsbət fikirdə olan, həmin dövrdə Ermənistan KP MK-da arxiv idarəsinin rəhbəri, Dilanyanı və iki jurnalisti göndərmişdilər. O, nə məqsədlə gəldiklərini və bununla əlaqədar kənd ağsaqqalları ilə söhbət aparacaqlarını söylədi.

Kənd əhalisinin əksər hissəsi işdə olduğu üçün kənddə yal-

nız 10-15 nəfər yaşlı adam qalmışdı. Onlar da 1918-ci il hadisələrinin canlı şahidləri idi. Az bir vaxtda bu adamların hamısı kolxoz idarəsinə dəvət olundu. Dilanyanla bərabər İrəvandan bir jurnalist və rayon qəzetinin redaktoru da gəlmişdi. Dilanyan atamla nisbətən mülayim münasibətdə olduğu və məni də tanıdığı üçün təklif etdi ki, mən də orada tərcüməçi kimi iştirak edim.

Kolxozun kiçik idarəsində iclas başlandı. Məni iclasın katibi seçdilər. Dilanyan bu adamların hamısını gənclik illərindən tanıyırdı. Odur ki, erməni blicliyindən istifadə edərək, hər biri ilə ayrıca hal-əhval tutduqdan sonra əsas məsələyə keçdi. O, türk (Azərbaycan – O.S.) dilini də yaxşı bilirdi. Dilanyan əvvəlcə özünün azərbaycanlılara qarşı münasibətindən, xalqlar dostluğundan və başqa məsələlərdən danışdı. 1918-ci il hadisələrində törədilən faciələrin, yüz minlərlə günahsız insanların ölümünə səbəbkarın türklər olduğunu; Türkiyədə 1 milyondan artıq erməninin öldürüldüyünü, Andranikin rəhbərliyi altında bir qrup erməni gəncinin xalqın müdafiəsinə qalxdığını qeyd etdi.

Sonra Andranikin ədalətliyindən, bizim rayondakı hadisələrin Andranikin yox, başqalarının tərəfindən törədildiyini, bunların da onun adı ilə bağlanıldığından da xəcalət çəkə-çəkə xeyli danışdı. Bu toplantıda İsaqov Məhəmməd, Sadıqov İshaq, Süleymanov Nəbi, Mirzalıyev Fətullah, Cümşüdoğ Qostan, Əliyev Bilal və b. adlarını çəkə bilmədiyim kənd ağsaqqalları çıxış etdilər.

Bir nəfərdən başqa hamı Hortuyüz kəndində törədilən vəhşiliklərin, 200 nəfərə yaxın uşaq, qadın və yaşlı insanın qətlinin şəxsən rəhbəri, iştirakçısı və bu soyqırımın əsas təşkilatçısı və günahkarının Andranik olduğunu deyib, onu lənətlədilər.

Mən bütün çıxışları erməni dilinə tərcümə edirdim. İstədiklərinə nail olmayan “çağırılmamış qonaqlar” adamların qəzəbindən qorxaraq, söhbəti axıra qədər dinləməyərək idarəni çox narazı halda tərk etdilər. Dilanyan isə vəziyyətin kəskinləşdiyini görüb atama müraciət etdi. Dedi ki, “İslam, gedək sizdə bir stə-

kan çay içək”.

Bizim evə getdik. Onun dedikləri bugünkü kimi yadımdadır:

– İslam, sən də, mən də həmin hadisələrin canlı şahidiyik. Sənin qardaşının da Andranikin adamları tərəfindən öldürüldüyünü bilirəm. Mən onun törətdiyi əlaflıqlardan xəbərdaram. O, ermənilərin Türkiyədən qovulmasının, öldürülməsinin məsuliyyətini daşıyır. Məni bu kəndə məcburən göndəriblər. Uzun Məhəmmədin çıxışı xoşuma gəldi” (Dilanyan qonşu Pirnavit (kəndin əsl adı Pirnəbi olmuşdur, ermənilər buraya köçürüləndən sonra adı dəyişdirilmişdi. İndi rəsmi olaraq kəndin adını Brnakot qoyublar – O.S.)) kəndindən olduğu, kənd camaatını yaxşı tanıdığı üçün ucaboylu və yaraşılıq Məhəmməd dayıya “Uzun Məhəmməd” deyildiyini də bilirdi. Onu da qeyd edirəm ki, bu tədbirdəki iclasın protokolunu atam Naxçıvandakı həmkəndlimiz Əliquluyev Məhəmməd müəllimə göndərmişdi. O da həmin vaxtlar vilayət partiya komitəsində məsul vəzifədə işləyən həmkəndlimiz, anamın dayısı oğlu Süleymanov Süleyman müəllimlə birlikdə müəyyən dəqiqləşdirmələrlə rus dilinə çevirib Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərmişdilər.

Həmin iclasın iştirakçılarından Məhəmməd dayı Andraniki müdafiə edəni acı sözlərlə danladı. Mən yorucu olmasın deyə, onun həm iclasdakı çıxışını, həm də sonralar söylədiyi xatirələrin bir hissəsini bir yerdə vermək istəyirəm.

Məhəmməd dayının çıxışından və xatirələrindən bir parça: “Ay filan-filan şüdə, yoldaş Dilanyan ermənidir, Andraniki müdafiə edir. Bəs sənin gözünün qabağında öldürülən, səninlə birlikdə dəfn etdiyimiz 193 nəfəri kim öldürdü? Təkcə bizim 10 nəfərlik ailədən bacım Gözəllə mən salamat qurtardıq. Qalan bütün ailə üzvlərimiz qılıncdan keçirildi. Təzəkənd ermənilərinin dediyinə görə, gecə vaxtı kəndin üç tərəfdən

mühasirəsini şəxsən özü təşkil edən Andranik Cilingər tərəsinə durub kəndə baxaraq: “Bü kənddən mənə çox şikayətlər gəlir. Kənd tamamilə yandırılmalı, əhalisi də məhv edilməlidir!” əmrini verirmişdi.

Hər şey bugünkü kimi yadımdadır. Onda mənim 30 yaşım vardı. Yayın son günləri idi. Camaat güllə səslərinə oyandı. Baxdıq ki, ermənilər kəndi üç tərəfdən mühasirəyə alıb. Təkcə Hor dərəsindən keçib Pişpişən düzünə gedən tərəfi açıq qoyublar. Güllə göydən yağış kimi yağırdı. Dərəyə enib sağ sahilə çıxanları pulemyotla biçirdilər. Dərə at, inək, qoyun və insan cəsədləri ilə dolu idi. Bir tərəfdən güllə, pulemyot səsləri, digər tərəfdən yaralı, köməksiz insanların ah-fəryadları, atların kişnərtisi, inəklərin böyürtüsü, qoyunların mələşməsi, itlərin ulaşması bir-birinə qarışmışdı. Sanki dünyanın axırı çatmışdı. Evdə salamat qalmış 10 yaşlı bacımı və 5-6 yaşlı qardaşım erməni əlinə keçməsin deyərək, əllərindən yapışıb yaralı, kömək diləyən insanları, insan və heyvan cəsədlərini tapdaya-tapdaya bir tərəf dərənin sol sahilinə keçdim. Arxadan qardaşımı da vurdular. Onu dalıma aldım. Bir də gördüm ki, yaxın qohumumuz (çox təəssüf ki, adını xatırlaya bilmirəm) yaralı halda üç uşağı ilə kömək diləyir. Qadının özü ağır yaralanmışdı. Belinə şəllədiyi körpə ölmüşdü. 8-10 yaşındakı uşaqlar da analarına sarılıaraq ağlayırdılar. Qadın mənə yalvardı ki, mən ölürəm, heç olmasa bu uşaqları xilas elə. Yazıq yaralı qadın ağlaya-ağlaya uşaqlarını axırıncı dəfə bağrına basaraq taqətsiz halda mənə tərəf itələdi. Uşaqların dördünü də dərənin yuxarisinə, Pişpişən düzünə çıxarmağa bir neçə addım qalmış yağış kimi səpələnən güllələrdən biri qardaşıma, biri də mənə sol qoluma dəydi. Qardaşım qışqırdı. Dayanıb qardaşımın yarasına baxmaq istəyəndə, hər an anasının yanına qayıtmaq istəyən böyük bacı əlimdən qopub anasına tərəf qaçdı. Bizdən bir neçə addım aralanmamış erməni gülləsinə tuş oldu.

Qardaşım çox qan itirmişdi. Ağır-ağır nəfəs alır, elə sızıldayırdı ki, o sızıltı indi də yadıma düşəndə mənə ağlamaq tutur.

Qardaşımın cansız bədənini əynimdən çıxardığım pencəyə büküb Pişpişən düzündəki bir alça kolunun altına qoydum. Özüm canımdan bezmişdim. Bacım və əlindən yapışdığım əmanət uşaq bizi izləyən ermənilərin əlinə keçməsin deyə özümü yaxınlıqdakı dərədə qalın kolluğa vurdum. Bir neçə saat orada qaldıq. Ermənilər uzaqlaşandan sonra kolluqdan çıxdıq.

Kəndə tərəf baxdım. Kəndi alov, tüstü, duman bürümüşdü. Tək-tək atışma səsləri gəlirdi. Bədənim keyləşmişdi. Nə edəcəyimi bilmirdim. Birdən gözüm bizdən 50-60 addım aralıda kolun dibindəki adama sataşdı. Yaxınlaşanda gördüm ki, bu bizim qonşu Xeyrənsə xalanın cansız bədənidir. Ermənilər xəncərlə onun boynundan vurmuş, mintənəsini parca-parca etmişdilər. Üstündəki zinət şeylərini qarət etməklə kifayətlənməyərək barmaqlarındakı üzükləri çıxarmaq üçün iki barmağını, qolundakı bilərzikləri və boynundakı boyunbağları soyarkən qolunu və boğazını kəşmişdilər. Bir neçə gündən sonra biz şəhidlərimizi dəfn etməyə qayıdanda onlarla qadın və qızlarımızın da belə vəhşiliklə qətlə yetirilmiş, tanınmaz hala düşmüş cəsədlərini gördük.

Kəndin bütün evləri və tayaları yandırılmışdı. Xarabalığa çevrilən kəndin küçələri heyvan və insan cəsədləri ilə dolu idi. 200-ə yaxın meyiti 15-20 nəfərin dəfn etməsi mümkün deyildi. Odur ki, bir həftədən artıq günün altında qalaraq şişmiş, itlərin və vəhşi heyvanların parçaladığı, tanınmaz hala düşmüş qadın, uşaq və kişi meyitlərinin çoxunu ermənilərin taxılını daşıyıb apardığı quyulara doldurduq. Bütün varidatı talan edilmiş, ailə üzvləri öldürülmüş, əyninə paltar geyməyə belə macal tapmayan, əksəriyyəti yaralı, ac-yalavac, canını ermənilərin əlindən zorla qurtarmış əhali dağlara, meşələrə səpələnmişdi.

O, iclasdakı çıxışının sonunu belə yekunlaşdırdı:

“Andranikin rəhbərliyi altında daşnaklar yalnız bizim rayonda 30-a yaxın Azərbaycan kəndini xarabalığa çevirmiş, 10 mindən artıq insanı qətlə yetirmişdilər. İnsanlığa sığmayan hərə-

kətlər törədərək Türkiyə, İran və Azərbaycanda 2 milyondan artıq insanın qatilinə haqq qazandırmaq olmaz”.

Bir neçə cümlə də ermənilərin dünyanın bütün ölkələrinə qəbul etdirmək istədikləri “erməni soyqırımı” haqda qeyd etmək istəyirəm. Türk tarixçiləri qeyd edirlər ki, 1915-ci ilin 11 aprelinə Vanda ermənilərin qaldırdığı, bu münasibətlə II Nikolayın da onları təbrik etdiyi böyük bir üsyan Osmanlı ordusu tərəfindən yatırılır. Üsyançılardan 2435 nəfəri hərbi məhkəmə tərəfindən dövlət əleyhinə fəaliyyət göstərdiklərinə görə 24 aprel 1915-ci ildə cəzalandırılır. Bunu əllərində bayraq edən ermənilər özlərinin dünyanın əzabkeş və hüquqları tapdanan bir xalq olduqlarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyirlər.

Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistanda yaşamış yarım milyona yaxın azərbaycanlı 1948-1953-cü illərdə dövlət səviyyəsində, deportasiyaya məruz qaldı. O zaman bizim Sisyan rayonundakı azərbaycanlıların köçürülməsinə növbə çatmadı. Bizim kənd əhalisi üçüncü dəfə – 1988-ci ildə, ermənilər tərəfindən öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılan 300 minə yaxın soydaşlarımızla bərabər deportasiya və soyqırımı məruz qaldı. Hələ bu azmışki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan əlavə 7 rayonu, ərazisinin 20%-i də Rusiya ordusunun köməkliyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olundu. Bu rayonlardan bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünümüz var. Düzdür, bir çox beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıyıb, torpaqlarımızı qeyri-şərtsiz azad etməsi haqda 4 qərar çıxarıb. Lakin bunların heç biri həyata keçirilməyib.

ƏLAVƏ

Yoldaşımın babası əslən Sisyanın Şıxlar kəndindən olan Həşim bəy Hacıyevin 1918-ci ildə Qafanda məktəb direktoru işlədiyi dövrdə Zəngəzur qırğınları barədə “Azərbaycan” qəzetinə və əlaqədar dövlət orqanlarına göndərdiyi yazılardan – teleqramlardan nümunələr. Az sonra Zəngəzur qəzası Maarif şöbəsinin müdiri təyin olunan Həşim bəy 1932-ci il martın 8-də Gorus şəhərində vəzifəsini icra etdiyi zaman ermənilər tərəfindən zəhərləndirilərək şəhid edilmişdir.

Дѣйствія Андроника.

Изъ Зангезурскаго уѣзда получена слѣдующая телеграмма:

Въ Зангезурскомъ уѣздѣ въ 15-ти верстахъ отъ Ордубата мѣстные армяне соумысно съ отрядами Андроника, разгромили болѣе десяти татарскихъ селъ: Кишигъ, Леввазъ, Н. Вартаназуръ, В. Вартаназуръ, Тей, Кутакаръ, Тагамиръ и друг. (Какабертъ). Отряды Андроника готовятся осаждать слѣдующія села: Аяндара, Тутутъ, Мароитъ, Ньюады и Эрвазуръ. Населеніе въ паникѣ, оно пыталось бѣжать въ Персію, много женъ и дѣтей погибло въ Араксѣ. Спасшіеся жители бродятъ подъ открытымъ небомъ по берегамъ Аракса. Такая же участь ожидаетъ на-дняхъ — беззащитныхъ мусульманъ Зангезурскаго уѣзда и Ордубата. Отрядъ Андроника безпощадно рѣшилъ истребить мусульманъ, находящихся вне всякой защиты. Теперь вся Европа и весь свѣтъ, сложивъ оружіе, кричатъ о мирѣ, а отрядъ Андроника предаетъ мечу и огню мусульманъ, не стѣняясь и не считаясь съ присутствіемъ на Кавказѣ союзныхъ державъ. Убѣдительно просимъ экстренно и спѣшно принять мѣры къ защитѣ мирныхъ мусульманъ и просимъ представителей союзныхъ державъ немедленно командировать сюда комиссію съ представителями Азербайджанскаго и Грузинскаго правительствъ, дабы убѣдиться на мѣстахъ въ звѣрствахъ Андроника. Ордубатъ и сосѣдній районъ — Зангезурскій уѣздъ — болѣе года отрѣзаны отъ всего міра. Населеніе не имѣетъ возможности высказать о своемъ горѣ высшимъ властямъ за отсутствіемъ почты и телеграфа, а потому просимъ обратить на это ваше вниманіе.

Доржиевъ.

Газета
“Азербайджанъ”,
1918, 10 декабря.

2/120

Газета "Азербайджан" № 56 от 10 декабря
/27 ноября/ 1918 г., стр.4.

ДЕЙСТВИЯ АНДРОНИКА

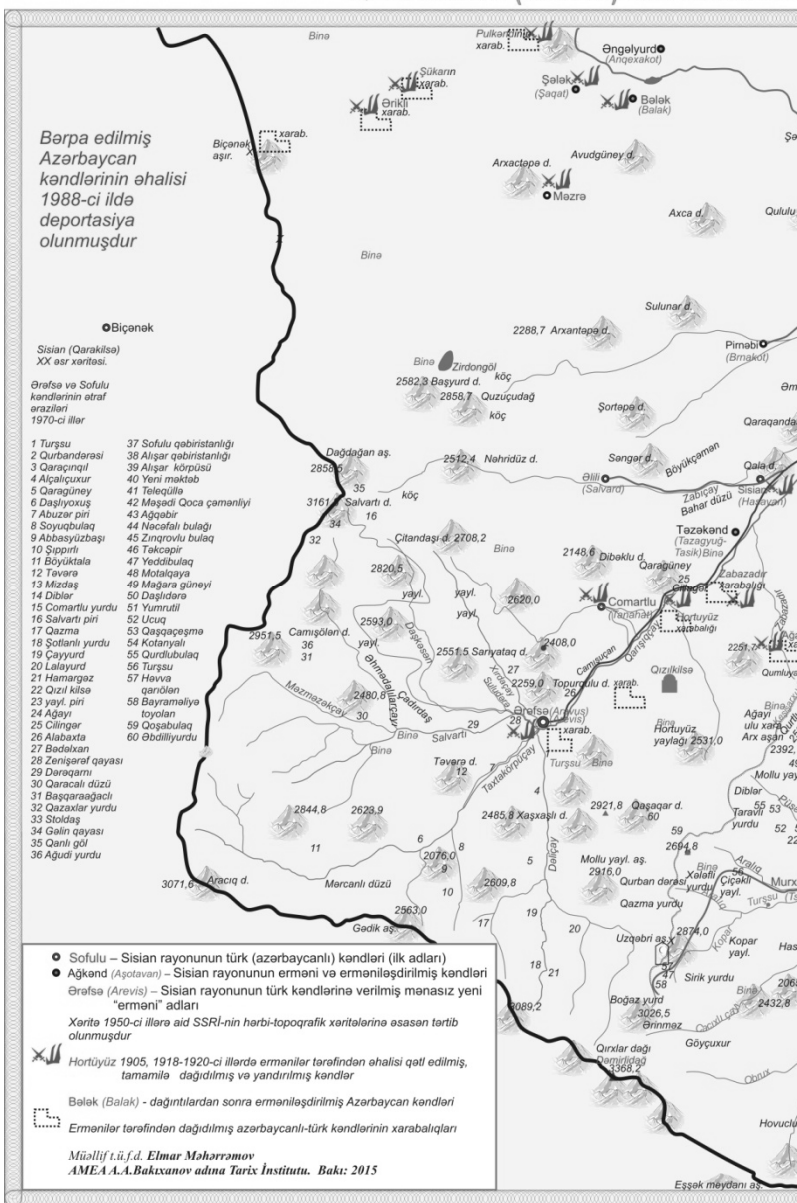
Из Зангезурского уезда получена следующая телеграмма:

В Зангезурском уезде, в 15 верстах от Ордубада местные армяне, совместно с отрядом Андроника, разгромили более десяти татарских сел: Килит, Легваз, Н.Бартаназур, В.Бартаназур, Тей, Кулаар, Тагамир и друг. /Какаберт/. Отряды Андроника готовятся осадить следующие села: Амидара, Тугут, Марзит, Новады и Эрназур. Население в панике, оно пыталось бежать в Персию, много жен и детей погибло в Араксе. Спасшиеся жители бродят под открытым небом, по берегам Аракса. Такая же участь ожидает на-днях беззащитных мусульман Зангезурского уезда и Ордубата. Стряд Андроника бесповоротно решил истребить мусульман, находящиеся вне всякой защиты. Теперь вся Европа и весь свет, сложив оружие, кричат о мире, а отряд Андроника предает мечу и огню мусульман, не стесняясь и не считаясь с присутствием на Кавказе союзных держав. Убедительно просим экстренно и срочно принять меры к защите мирных мусульман и просим представителей союзных держав немедленно командировать сюда комиссию с представителями Азербайджанского и Грузинского правительств, дабы убедиться на местах в зверствах Андроника. Ордубад и соседний район - Зангезурский уезд - более года отрезаны от всего мира. Население не имеет возможности высказывать о своем горе высшим властям в отсутствие почты и телеграфа, а потому просим обратить на это ваше внимание.

Гаджиев.

*Andranikin əməlləri. «Azərbaycan» qəz. 10 dekabr 1918-ci il.
ARPISSA: F.268, sif. 23, iş 503.*

QARAKİLSƏ (SİSİAN) RAYONUNUN

Kompüter yığıcı: Günay Əlizadə
Kompüter dizayını: Nuray Əlizadə

Yığılmağa verilmişdir: – 15 iyul 2019
Çapa imzalanmışdır: – 15 avqust 2019

Sifariş: №
Formatı: 60/84 – ¹/₁₆. Həcmi: 3 ç.v. Tirajı: 250
Qarnitur «Times New Roman»

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap edilmişdir.
Müəssisənin direktoru professor **N.B.Məmmədli**
Tel. 497-16-32; 427-44-61; 417-41-89; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev küç., 8-ci döngə, ev 4

Oktay İslam ođlu Sadıqov

*Ermənilərin azərbaycanlılara
qarşı törətdiyi soyqırımı canlı xatirələrdə*